

ІДОЛИ ПАДУТЬ

ЮЛІАН ОПІЛЬСЬКИЙ

ІДОЛИ ПАДУТЬ

Історична повість із часів Володимира Великого

у двох томах

ТОМ ДРУГИЙ

ЛЬВІВ

1938

БІБЛІОТЕКА „ДІЛА“ Ч. 26.

II. 577.819

З друкарні Видавничої Спільки „Діло“, Львів, Ринок 10.

ЗЕМСЬКЕ ТА ДРУЖИННЕ БОЯРСТВО

Неприсутність великого князя не багато змінила у зверхньому вигляді Києва. Як і досі крутими вулицями города пропливала безконечна течія людей, піших та верхи, підводою, вючних тварин, а на Подолі через руки купців перепливали достатки. День-у-день горіли на Берестовому жертовні вогні та запашні дими окружали золоту голову Перуна під капищем. Сотні та тисячі народу приносили свої жертви княжим богам на те, щоб вони опікувалися землею, скотом, ріднею, хоронили їх від наїздів, огню, пошести, повені та щоб своїм покровом берегли сонця руської землі — князя!

Не було вже варязької дружини, та цю недостачу відчували тільки їх власні земляки. У загалу киян небагато було діла з заморськими купцями і серед велелюдного города вони зовсім губилися. Доми на Берестовому, де вони жили раніше, не стояли порожні. Мстислав за порадою Добрині покликав молоде боярство під стяг князя і то не тільки з дружинних, але й земських бояр, яких досі не кликав іще ніхто, хіба в ополчення проти

„поганих“ або ятвягів. Окличники пояснили боярам, що для оборони княжої влади та рубежів руської землі треба дружини, яка була б тим самим, чим була колись варязька. Навіщож витрачувати зібране з волостей полюддя на чужинців? Поклик княжих воевод стрінуло навіть земське боярство здебільша з захопленням і місце варягів заняли сини найстарших, найзасібніших полянських, сіверських, тиверських та червоноруських родів. Вони приїздили озброєні найкращою зброєю батьків на баских конях, зі збройною службою та повними гаманцями. Сірі плащі шили їм кравці з найдорожчого сукна, а багрова лямівка була з найкращого шовку. Суворе службове життя дружинно-боярської молоді вражало тільки декого. Назагал знуджені безділлям хлопці за кілька днів звикали до військового ладу, а широке подвіря княжого двора гомоніло весь день від брязкоту зброї, тупоту коней, свисту стріл та ратищ. Батьки недовірливо споглядали на це, але молодь була за князем та дружинною службою.

Рівночасно переводив Добриня з Путятюю виміну кун, соболів, білок та всяке майно княжої скарбниці на срібло. Ще ніколи не мали грецькі та арабські купці нагоди покупити стільки футер. На торзі відразу впали ціни і вмить зароїлося торговище від перекупнів, які намагалися за дешеві гроші викупити вартісніший товар. Та тоді Добриня замкнув на два дні княжі склади і проголосив, що князь міняє куни по волі, а не поневолі і тільки за повну ціну. Путятя, Олешич і Мстислав були ко-

лись купцями і знали, як вести виміну, не обезцінюючи гроша.

Коли вже почалося жниво, наспіли з Корсуня купці, які привезли дві вістки. Одна з них звичайна та буденна від того часу, коли Володимир засів на київському столі — вістка про перемогу та відзначення князя у Візантії, про вінок, мантію, скиптр-яблуко, та про царівну Анну. Ніхто з тих, що знали князя, не сподівався нічого іншого. Хотів, рішив, поїхав — і мусів добитися свого. Та друга вістка виповзала десь із південного овиду наче запона чорних хмар, з яких може вийти ясне верем'я, а може прийти і хуртовина, — вістка про те, що князь прийняв з рук порфірородних імператорів враз із вінцем — хрест!

Оба купці, які її привезли, мали й письмо князя до Добрині. У гридниці на Берестовому ще тої самої днини зібралися визначніші бояри Києва.

Відразу пізнати було, що тут стрічалися з собою дві ріжні верстви, дружинне та земське боярство. Уже зверху вони чимало ріжнилися від себе виглядом, строем, поведінкою, мовою. Дружинні бояри або ще самі сідали на коня чи в човни, або мали за собою життя, повне трудів, небезпек, боїв. Стать їх була стрункіша, їх груди подавалися вперед і голова гордо відхилювалася взад. В їх ноші переважали короткі каптани, візантійські плащі зі запинкою на плечах та тугі чревії; на головах у багатьох видніли острокінчасті шоломи, і ніюдин не був без доброго меча при боці. Деякі мали ще че-

кани, довгочеренні топори, а то й рогатини. Зате земелькі бояри похажали у довгих, смушками лямованих киреях та в клепанях. Зброї не мали, хіба гарно бронзом та сріблом ковани палиці, а дехто ніж у багатій оправі. Поведінка їх була важна, спокійна, хід та рухи повільні, бесіда стримана, багата словами та вбога змістом. Дружинні бояри при розмові шукали очей співбесідника та зі звички швидко і влучно підшукували відповіді; земські бояри шукали тільки слів для власної гадки, до якої дійшли десь у самоті дворища, загубленого у безмежах лісів. Вони не мали часу ні охоти стежити за ходом чужих думок.

Не зразу почалася загальна розмова. Найперше почали дружинні бояри обговорювати справу.

— Про правду вістки годі сумніватися — говорив Олешич. — Вінка із престола св. Софії не дістане ніяким робом нехристиянин. На ньому є хрест, так як на мантиї, яблуку, черевиках, рукавицях та скиптрі. Це відзнака Богом даної влади...

— Невжеж боги були ворогами Володимирові? — спитав Мощанин. — Чи вони не вели його до перемоги? Чи не дали йому величі, сили та слави?

— Я гадаю, що він узяв собі все те сам, а у дечому помогли ми! — засміявся молодий чорнявий боярин Стронята.

— Так, але ні ви, ні боги не дали йому кесарського вінка! — відповів Олешич.

— Так! — вмівся Мстислав. — Навіть кесар франків має його з Візантії. Це очевидний доказ, що Бог кесаря є Богом світа!

— Значить, віра наших батьків, наші боги, волхви, обряди, все те не має сили, все те омана? — закричав волхв розмахуючи руками. — Перуне! вдар громом у цю гридницю, спали на попіл дво-рище, убий відступників!

Грובהва мовчанка запанувала у зборі. Так не глядів на цю справу ніхто. Відступництво? при чо-му воно? Хто покидає капище ідола, той видко найшов собі другого, відповіднішого, кращого. Невжеж мудра Ольга була відступницею?

З нехиттю низав плечима старий Путята.

— Достойний волхве! — сказав. — На твою тімені тільки зим полишило сніг, що й на мому, а базікаєш, як молодик, який побачивши скипку, кричить: „Пожежа, люди, я бачив огонь!..“

— Ха, ха! — сміявся волхв — тут молодик правду каже, бо де скипка горить, там огонь і є! Багато дечого може згоріти від неї!

— Ні, і паки реку, ні! — гримнув Путята і па-лицею стукнув об долівку.— Якби князь покинув своїх та приєднавшись до наших ворогів ішов на нас війною, га, тоді він відступник і пора нам по-думати про другого. Скипка горить на те, щоб розсвітити темряву, а пожежа на те, щоб знівечи-ти людське добро. Хто скипки боїться, той нехай уважає, щоб не мусів світити собі пожежею!

— До чого гнеш, Путята? — спитав їдко жрець.

— До того, що вже від Аскольда є в нас хри-стіяни і то щораз більше стає їх на нашій землі. Ця нова віра ваче вода у пісок всякає у народ і хто

тільки з нею стрінеться, цей схиляється в її бік. Видко в ній нема нічого противного правді. Я знаю, що між дружиною є вже чимало християн. Дружина, бач, більше з греками вдається...

— О так, так! — обізвалося кільканацять голосів.

— А чому між нами, земськими, які з діда-прадіда осіли на землях, вірно ховається давній звичай і обичай? — спитав Моцанин. — Тиж сам, Путятю, бережеш їх якслід.

— Так бережу і берегтиму до смерти, але не я стану перечити моїм дітям, коли забажають нових. Гляди нового, шануй старе, а поживеш! Ось бачу старого Олешича, колись вірного гридня Святослава, сьогодні боярина. Він християнин, а чи він колись хоч на макове зерно відступив від своїх у потребі? Чи приснопамятна княгиня Ольга не дбала про велич київської столиці краще, ніж князь Ігор? Чи не берегла добра руської землі краще, ніж герой Святослав? Якжеж нам християн називати відступниками?

— Так, бо вони покидають віру батьків та дідів, а кланяються грецькому ідолові. Чимжеж він кращий за наші? — лютував волхв, грізно розмахуючи довгим ціпком.

Досі ніодин із них не займався такими питаннями, не бачив і потреби зясовувати собі ріжниці віри. Усяка віра находила місце на широкій вольній землі Дажбога. Коли тепер волхв поставив справу рубом — настала довша мовчанка, при-

кра для всіх. Коли всі мовчали, молодий Стронятич не витерпів і засміявся.

— Переборщуєш, достойний волхве! І я тої віри, що Мстислав, Путята і ти достойний, тільки бачите, моя жінка молиться у церкві праведника Євзевія. Не знаю, як у вас, але такої жінки як моя, я не бачив ні в кого! Трудяща, вірна, добряча, справді голубина душа. Вона каже, що це від молитви, а я бачу, що справді її Бог помагає їй, тим самим і мені. Її Бог годить мені, мій не карає мене і я радий обидвом. Невжеж і я відступник?

— Наші великі боги, це боги всієї землі, боги князя, дружини, а поза цим усякому воля почитати ще добрі духи вод та землі, повітря та вогню, або боятися злих. Вони є нашими сусідами, товаришами, помічниками та шкідниками — по-вчав волхв.

— Саме до того я і кажу — живо підхопив молодий боярин. — Віри не можна нікому накидати чи заборонювати, нікого прозивати відступником. Греки, чехи, ляхове, варяги, вятичі, печеніги, всі вони нашим богам не кланяються, а проте ні ми їх богів не тикаємо, ні вони наших.

— Так, бо всякому свої боги правдиві та добрі, а чужі — ворожі. Хто почитає чужих борів, марно згине, покинений своїми.

— Треба князя вразумити, як вернеться — гукнув Мощанин.

Усі замовкли мов на приказ. Поміж боярством піднявся Мстислав, відкинув узад підв'язаного чуба і грізно глянув довкола. — Не той відступник,

хто для звеличання своєї землі жертвує всім, навіть богами, з якими зрісся змалку, навіть свободою, якою користується у нас князь. Гадав би хто, що тобі, боярине, іде про віру, чи давній звичай. І я люблю своїх богів, і Добриня, і Путята, та не те саме віра і князь! Князь — влада і держава. Вам іще смакує безладдя, сите і п'яне життя сільських вельмож, князів на малих участках без праці, без спільної цілі! Ось чому не влад тобі князь, який єднає навіть лісовиків у державу, дає всім безпеку, але домагається від усіх полюддя та послуху.

Гострі, рішучі слова Мстислава не залишилися без впливу на зборище. Волхв та земські бояри почули нагло, що дух неприсутнього князя тут між ними. Подумали, що гнів ображеного князя впаде на тих, що отут на Берестовому у княжій гридниці зважилися назвати князя відступником. Вийняткове становище займав Путята, тисяцький Києва. Він походив, правда, з земських бояр, але зжився з дружинним ладом ще з часів княгині Ольги і бачив конечність розбудови державного життя. Тимто він завсіди обставав за княжою владою, як тільки вона опікувалася землею; а не витрачувала її сил на непотрібні подвиги для пустої слави, чи для гроша. Ось і тепер узявся він загладити цей надто різкий вибух споконвічної ворожнечі між місцевим боярством удільних земель і дружинниками, на яких опиралася влада великого князя.

— Правду сказав ти, воєводо — заговорив серед загальної мовчанки — що віра і влада, це не

одне. Віра може бути у кожного різна, влада му-
сить бути одна! Волость тільки собою вміє прави-
ти, та й то не завсіди так як треба, землею може
правити тільки дружина зі своєю головою, якою
є князь. Його сила і воля по всій землі, а його бо-
ги будуть завсіди богами держави, раз він у них
повірів. Тут, гадаю, ніхто не стане протистави-
тись, хіба який загорілий шибайголова, з якого
буде більше потіхи ніж клопоту. Тому гадаю, що
ти, воєводо, пішов з ратищем на комаря. Є по за-
гублених безвістях наших лісів люди, про яких ти
ось говорив, але це далеко не всі!

У цей мент виступив Добриня насередину
гридниці. В його руках був пергаміновий звиток.

— Достойні бояри! — сказав — князь Воло-
димир Святославич велить збирати охочих на рать
по всіх землях Руси. Ідемо на Корсунь або на пе-
ченігів, ще не знати. Воєвода Мстислав має руши-
ти зараз у волинську волость та перебалакати зі
Святополком, а там і привезти на зиму рать у Ки-
їв. Путята подбає про харчі. А тепер раді кінець
і князеві слава!

— Слава! — понеслося громом по гридниці,
а там і стали всі виходити. З Добринею залишили-
ся тільки Мстислав, Путята і Олешич на тісніщу
нараду. Олешич і Добриня читали ще раз письмо
і Мстислав, як завсіди так і тепер, подивляв цю
незрівняну штуку, куснем ягнячої шкіри передава-
ти вісти, накази, поради, поклони. З якимсь жахом
приглядався чорненьким закарлючкам на жовтя-
вому листкові і був гордий із мудрости свого кня-

зя. Не вмів письма і Путята, але розумів гаразд, до чого воно і знав підпис володаря. Вони радилися довго й розійшлися щойно під вечір.

Тимчасом швидким кроком вертався боярин із Мощаниці домів. Його ранішня сутичка із Мстиславом огірчила його до решти. Не що інше як бажання майна та почестей знадило його, як і ріжних земських бояр, у Київ. Він добився вже тієї чести, що засідав при столі найближчих до-радників; він був ніби відпоручником волинської волости і в усяких справах, які торкалися цієї землі, його гадка мала чималу вагу у князя. Тепер після сутички із Мстиславом він не посміє вже стати Володимирові до очей. Якщо правда, що князь прийняв Христову віру, то підуть угору Олешичі і Збраличі. А там правду каже Стронятич, можна почитати своїх богів, шануючи чужих... хоч би про око. Бо й яке діло йому до християн, чи їх ідола?

Усю рідню застав перед хатою саме при полуденку. З тихою радістю на лиці привітала його Славомира, голосним покликом челядь. Чимала діжа пива, яка стояла під вязом на подвірі, пояснила йому вдоволення служби. На високому порозі сидів Станко та перекидався словом із Леліткою, яка поралася по сінях. Після довшої недуги лице його було ще дещо бліде, а широка червона згоїна на лівому виску, вказувала місце на якому обсунувся меч Свена.

— Ти чув новину? — спитала його Славомира.

— Яку саме ?

— Про перемогу князя?

— Так, говорили сьогодні про це на раді. Але розказували теж, що буцімто князь прийняв грецьку віру.

— Праведник Євзевій казав, що це правда!

— кликнула з сіней Лелітка — а ми страшно тішимося, що ніхто не стане нам уже боронити віри!

Зпід ока гляділа на чоловіка Славомира, ждучи гострої догани, а то й ще чогось гіршого. Та на превелике диво Мощанин примостився вигідно біля низького стола та сягнув за їдою.

— Я й сам рад! — сказав спокійно та погідно. — Хто бажає дійти до значіння та влади, мусить годити сильним цього світу, як боляцці. Поклін небагато коштує, а за нього можна часом купити багато! Правда, Станку?

— Не завсіди, достойний боярине!

— Якто? — жартом спитав Мощанин.

— А так, що я кланяюся від коли приїхав, та якось не можу нічого дістати.

Боярин засміявся ласкаво.

— А чи гадаєш, що я терпів би тебе тут, якби сам не хотів тебе бачити?

— Батечку! — припав Станко до руки боярина. Челядь загула в один голос „Слава“! Лелітка втікла у комору. Славомира побігла за свіжим питвом, настав гамір та регіт так, що ніхто не помітив приходу молодого парубка. Був це бирич воєводи Мстислава, який взивав Станка вертатися до служби на Берестево. Червоний мов грань Станко

зірвався і збентежився чимало, але Мощанин поклав йому руку на плече і сказав:

— Це й краще, хлопче, що тебе тут не буде. Ти вже видужав, та сили в тебе ще небагато. А там заправишся, скріпнеш, то тоді й вернешся.

— Ох так! — Свен...

Враз приблизило лице молодця. Вираз дикої ненависти появився на ньому.

— Саме тому й я рад, що ти покинеш Київ, а то ще дочекався б смерти з його рук.

— Або він з моєї! — кинув кризь зуби Станко. — Лелітка це моє щастя, помста над Свеном це моя честь. Я негідний буду назвати Лелітки моєї, якщо пристане до мене тавро брехуна.

— Дурниці верзеш, сину! Невжеж гадаєш, що смертю Свена, або своєю докажеш свої невинности Кознякам? Впадеш ти, то поховають не славу разом із тобою, а впаде він, то скинуть її на твою голову. Мертвому годі доказати вину.

— Ох, він мусить вміраючи, дати свідоцтво правді!

— Гадаєш? А я кажу тобі, що швидше з каменя видавиш воду, ніж слово жалю або признання з варяга, хочби й перед загрозою смерті.

— Ох ні! — кинувся Станко, — я осуджу й покараю його, я сам! Чуєте?

— Хай буде по твому! — згодився боярин.

Збранич повинувався і тої самої днини був уже на Берестовому між прибічниками воеводи Мстислава.

XV

ДУХ КОВАЛЯ ВЕЛЯНДА

Понад крівлі міських хат піднялися під небо дими вогнів, при яких варили вечерю. На базарах був ще рух, глота може ще більша ніж у днину, бо саме починався відплив життєвого моря у городі.

Понуривши голову, протискався крізь глоту Свен. Він не забув боевого каптана, викладаного металевими плитками та довгого широкого меча з великим карнеолем на ручці. Ішов сам один, колихаючись на довгих мов сталь тугих ногах, сплетених ременями, а низько спущений дашок крилатого шолома ослонював горішню частину лица. Добився до задніх воріт княжого дворища, куди непомітно можна було дійти до терему Рогніди.

Тут стрітив його старий Снорре з поклоном.

— Княгиня дома? — спитав варяг.

— Дома, хоробрий воєводо! На Одіна! У ній живе віщий дух. Не дальше як сьогодні вона сказала мені: „Герой Свен зайде ввечір до мене. Приведеш його і виведеш його так, щоб ніхто не знав, що він був у мене“. Сьогодні щось не добром повіяло по господі. Бояри радилися ввесь ранок. Княгиня плакала...

— Плакала? — аж зупинився Свен і видивився на старого.

Простояв довгу хвилину.

— Як так, то краще може було б не заходити. Плакала? — повторив, — ох, я надіявся чого іншо-

го! Ну, жди мене при воротах. Дальше потраплю сам!

Швидким кроком переступив східці, які вели в одрину та світлицю княгині. Біля вікна, того самого, крізь яке гляділа колись Рогніда, сиділа вона й тепер, задивлена у широкорозлитий Дніпро. Чудове її личко опоганювала глибока зморшка на білому чолі.

— Привіт дочці Рогвол... чи пак, жінці руського князя! — сказав, сідаючи біля неї на ослоні.

— Чому вагаєшся у словах? Невжеж ти не знаєш, що я перше була дочкою ніж жінкою та що жінкою властиво й не була?

Її голос тремтів, якби від стримуваного гніву.

— Ба, це перше і друге це ніяка заслуга, а це третє звичайна жіноча брехня!

— Свене!

— Ха, ха! Я й сам знаю, що я Свен, та не знаю, хто ти!

— Якто?

— Ти плакала?

В очах Рогніди вмить загорівся вогонь ненависти та злоби.

— Так... зі злости!

— Зі злости? Я гадав досі, що наш рід у злости не плаче, а вдаряє мечем чи ножем, а хочби кігтями та зубами. Ми вовче племя Одіна!

— Не глузуй, а говори з чим ти прийшов.

— Так скажу тобі саме те, що мав сказати після останньої нашої розмови і гадаю, що ти краще як тоді, зрозумієш мене тепер.

— О так! — закликала Рогніда з палаючим лицем. — Я розумію тебе тепер, розумію як не можна краще.

— Ба, пізно вже і мені. Треба було покликати тоді у спальню князя... мене! Нагода минула. Ніяка понада не приманить його, раз він бачив у твоїх руках меч. Нам залишається тільки один шлях — змова!

— Змова? Навіщо змови? Один удар і хай увесь світ пропаде! Навіщо змови? Від змовників багато слів та крику, а діла мало.

Говорила відриваними реченнями, швидко, задихуючись. Свен покрутив головою.

— Рогнідо, хто бажає успіху, то мусить приготувати його зрілою надумою, холодним міркуванням, а не пристрасно випльовувати зі себе слова ненависти, злоти, завзяття. Зрілий герой замахується рідко, але завжди доцільно.

— Легко тобі радити, де йде діло тільки про вражену честь мужа. Ти можеш поглядіти собі слави скрізь, перед тобою весь світ від Візантії по далекий Вінлянд. Але я?... Мое все життя звязане з тією проклятою землею, якою править він, той сам, що оце покидає мене як рабину, і шукає блиску царського вінка, золотої дочки володарів світа. Ах, ти ніколи не зрозумієш мене...

— Навпаки! Я дуже добре розумію, що ти любиш Володимира і не смерть батька чи братів, а ця друга жінка доводить тебе до розпуки. Ти заздрісна Рогнідо, як кожна дочка Фрігги.

Червона мов грань скочила Рогніда з місця і випрямилася на весь ріст.

— Як можеш кидати в очі жінці таку образу? — спитала зі здавленої груди і нігті пальців її глибоко впилися в долоні.

— Це не образа, Рогнідо, а правда. Подумай, поміркуй, а сама найдеш у собі те, що ось впало з моїх уст. Тобі видається, що ненавидиш його, а я певний, що ти цілувала б рани вбитого; хто знає, чи не лягла при ньому, як Брунгільда на костир Зігурда.

— Хай і так! Отже на доказ я готова подати руку комубудь, хочби й тобі, але шлях до мене веде через його трупа...!

— Слово це, Рогнідо, рішає діло! — сказав. — Хоч як відгомін у лісі звучить у ньому жаль, але це байдуже! Я знайду союзників, позбираю варягів, яких тут доволі, ще й тепер, коли там на півночі виріс римський хрест. Якщо тобі не вдасться восени, то вдаримо на дворище.

— Що таке не вдасться? — спитала княгиня.

— А ось це!

Тут подав Рогніді маленьку золоту дудочку, наче спряжку, де лежала тоненька шпилька.

— Ось це дістав я сьогодні від Ібн Дадуда. Вколи „його“ тільки так, як голкою вколюється дівчина, а володар усіх земель від Балтику та Висли по Руське Море не діжде ранку!

— Ах, отрута! — крикнула і всім тілом кинулася взад.

— Так, отрута! Брехня і отрута це тільки для сильних злочин; для безсильних це єдина зброя, якою можна знищити всесильного переможця.

— Ох! Гадюча їдь це витвір Альбів і Ніфлюв-гів. Не нам, нащадкам азів...

— А чи „він“ їдучи у Грецію питав про наших світлих предків? Чи вагався вбивати Рогволода?

— Він не вживав ні отрути, ні брехні!

— Бо мав силу, дитино, якої нема в нас. Ніхто у світі не осудить нас за такий учинок. Як нам добитися помсти, коли між нею і нами престіл великого князя і безліч озброєної рати? Коли безвільне, придушене племя хапається за змову — воно тільки борониться. Це рука долі! Що кому випраде Норма, це й здійсниться.

Вийшов, та як тільки його кроки притихли, Рогніда прошепотіла: „Тобі сниться Аскольдів престіл могого сина? Ха, ха! Не тобі надити мене обіймами після Володимира. Ох, затямте ви всі руку Рогніди. Помста Ольги була іграшкою супроти моєї!“

Потонувши у думках ступав Свен через базар та опустілі вже вулиці. Довгі тіні домів та дерев заповнювали їх. Було спокійно, тільки зпоза плотів та воріт невиразно доходив гамір людей, які вечеряли.

Біля капища Свен спинився і кинув оком у просторе подвіря. Звичайно при заході сонця було воно повне бояр та огнищан, які дякували бо-

гам за опіку над князем і землею, за справедливість княжого суду, а при цій нагоді обговорювали події дня. Мало не що-днини прибігали гінці з Новгороду, Овруча, Перемишля, Теробовлі, Червоного Города та купці з далекої чужини з товаром — звістки приходили тут з усіх усюдів. Всі громадські справи були теж темою вечірніх розмов біля капища. Та сьогодні тільки один отрок у білій одежі стояв біля воріт і диму вечірнього кадила перед головним ідолом не нюхав ніхто. Свен покрутив головою.

— Де волхв? — спитав.

— Пішов до боярина Козняка! — відповів отрок.

— То вечірня жертва вже скінчена?

— Сьогодні не було сходи.

— Щож таке сталося?

— Кажуть, що князь найшов собі у Греції другого бога, того самого, якому колись поклонялася мудра Ольга. Тому нікому не спішно до капища. Старому наче хто вуса дьогтем вимастив. На яких десять гривень приносів урвалося. Ха! ха!

— То ти рад цьому? Може й ти грецької віри?

— Я? Що вам таке? Я слуга Перуна! Якщо Перун князя не покарає, значить той новий бог за нього дужчий.

Свен мусів признати, що устами отрока промовляє більшість народу. Він зрозумів, що замість необмеженої самоволі вікінгів, на місці гнету за-

галу в користь одиниць появляється тверда рука влади над усіма і для всіх.

*

При великому столі у гридниці Козняка сиділи Козняк, волхв і Мощанин. Волхв розказував, що було на раді і аж волосся рвав на голові при згадці про вечірню жертву.

— Ось недавно мій єдиний син помер від злої гарячки.. Ні я, ні мій брат не слабували на таке ніколи. Так покинули давні, добрі боги князя і його землю.

— А що я маю казати? — потряс головою Козняк, — коли мені старому сина зрадою вбили у степах, а дочка вяне під хустиною Володимира?

— А хто віддасть мені втрачені почести? — докинув Мощанин.

Замовкли. Свен переложив меч між коліна та спер бороду на рукоять.

— Саме з цієї причини і я покинув колись рідну землю, — почав тихим голосом, — і радів, що не бачу довкола себе хрестів та чорноризців. І кленуся вам на Ерцсу та меч, — тільки смерть відступника перепинить лихо...

— Душегубство? — зжахнувся Козняк.

Ніхто не відповів. Скритовбивство було у полях чимось небувалим. Убивали явно, отверто, у суперечці, двобою чи бійці та крадьки не вбивав ніхто. Хіба весняна Лада, зведена чарами купальної ночі позичала часом у темної Морани її блідого

лица... Та тоді вбивала зависть, розпука, невтишена любовна жага, а не холодна надума здорової людини. Козняк похилив голову, Мощанин закрив очі рукою, волхв неспокійно крутився на місці.

Згідним оком обкинув Свен усю трійцю.

— У ніякого народу я не бачив стільки кислого добросердя, що у вас! Як так, то йдїть до Євзевія на Поділ і понавішуйте собі хрест, який впрягає вас у колїсницю нового царя.

— Як ти це розумієш? — підняв голову волхв Ярослав.

— Що має спільного віра князя з вольностями бояр? — спитав Козняк.

— Ба, воля це наше споконвічне право. Воля князеві, воля і нам! — заявив волхв. — У нас по правді землею править віче, а князь тільки проводить дружині!

— Воля, віче, дружина... ха, ха, ха! — зареготався Свен. — Володимир не з тих. Ніодна дівчина не сміє віддатися без його відома, ніодин човен не може поплисти у Витичів без його опіки. Він один розуміє, що таке воля і знає, що її не сміє бути ні в кого, раз вона є в нього. Запізно буде вам ждати, аж нахабна рука знівечить ваше споконвічне добро, а треба її відтяти ще заки до нього простягнеться.

— Як так, — відповів по хвилині надуми Козняк, — то воля, яку нам так гарно описуєш, дуже схожа на насили, від якої хочеш саме нас берегти.

— А хібаж ти не знаєш, достойний боярине, що все життя людини це боротьба за спромогу накидати свою волю іншим? Скрізь говорять про право, закон, віру, обов'язок, а в дійсності закон стоїть завсіди по стороні сили, бо воля дає право на все!

Старий Козняк потряс головою і сказав стиха:

— Ні, Свене, сила чи насила не завсіди рішає у світі. Поза нами є ще інші люди, а в них теж саме право, що в нас.

— Ніхто цьому не перечить, — відповів самовпевнено Свен, — боротьба йде тільки про те, чие право дужче. Ха, ха!

— Дужче воно в того, за ким правда, а правда завсіди за тим, хто у другій людині шукає себе, а в собі другого. Як усі однаково прийшли на світ, як усі з нього сходять, так і в усіх однакове право до життя.

У цю мить спам'ятався Свен, що сказав за багато, що праведність, яка вросла здавна в душу полян, може злякатися безоглядності варяга. Він простягнув руку, якби хотів примиритися з ним:

— Всяке твоє слово, батьку Козняче, святе! Може ти мене не зрозумів як слід, бо попри силу рук, є ще інші сили, як розум і досвід, хитрощі. Подумай! Коли справді в кожного те саме право до життя, то чому Володимир не залишається при давніх богах та звичаях, не йде слідами батька, а

слідками княгині Ольги? Самі знаєте, що будь вона довше княжною, пропало б було значіння княжої ради, пропали б були вже тоді племінні князі, а її внук був би тепер самодержцем, як кесар рومهїв. Князь, який мав вінок зі святої Софії та скиптр із рук кесаря, це не перший ліпший варязький ватажок. Він єдиний наказує, а всі мусять слухати. Він пообсаджує своїми синами удільні, племінні столи, побе мечем князів, що виростили з земського боярства. Святослав поділив усі землі між синів. А Володимир? Він покличе народ поклонитися новому богові, набере собі з нього дружину, а там і винищить останки старобоярських вольностей.

— Народ не піде за боярами на князя, — сказав на те Мощанин. — Князь заслоняє простолюддя перед нами. Дружинне боярство не оглядається на драчки зі смердів, через те вони його й люблять, а ненавидять нас!

— Так зберім гроші, накупім краму, понаймаймо ятвягів, зворохобимо печенігів і заки Володимир стане в Києві, ми будемо панами земель від Вислока по Дін.

— Гроші, гроші... — задумчиво говорив волхв. — Звідкіля їх узяти та кому повірити? У мене є заслуженина довгих літ, у храмі Перуна на збиралося теж чимало добра, покищо це й вистане, а чого бракне, це знайдеться у княжій скарбниці, яку зразу захопимо.

— А якщо не добудемо її? — питає Мощанин, пильно вдивляючись у бесідника.

— Тоді і нас уже не буде! — спокійно відповів Свен. — Перемоги Володимира не переживе ніюдин із нас.

У цю мить у gridницю ввійшла Мирослава й розмова припинилася. Аж після вечері при чарці Мощанин повів далі розмову.

— Ти хоробрий воеводо, сказав правду. На наші голови йде люте время самодержавности, та в імя якої держави ми маємо зняти ворохобню? Якщо має розпастися держава Руриковичів, то що повинно стати на її місце?

— Воля!

— Ба, такої волі, яку ти нам змальовував, не захоче ніхто! Така воля це поворот до давніх осель у лісах, де людина стає людині вовком. Від коли Кий, Щек та Хорив осіли на наших горах, це минулося й не вернеться мабуть ніколи. Ми мусимо зберегти лад і когось нарід мусить слухати. Можна скинути князя, та зараз треба поставити другого, щоб дбав про дружину, про оборону гречника та залозника, про деревлянські, волинські та червононоруські окраїни.

— Владу над народом віддамо вічу! — докинув Козняк.

— Або богам! — вмшався Ярослав.

— Ага богам, значить волхвам і вічу, значить боярам і їх слугам, бо вони найближчі городів та шляхів, — закликав Мощанин, — ось куди ви гнете! Нехай Свен скаже, кому віддати провід.

— Це неважно, мені або тобі! — відповів холодно Свен, згортаючи руки на груди. — Я був би

тут найкращим ватажком, бо я воєнне діло знаю, як ніхто з вас... але...

— Але?... — наставився волхв.

— Але князем я не буду! Я не посягну по Аскольдову владу, щоб не дожити його долі. Князем може бути тільки хтось із княжого роду, ось хоч би син Рогніди, або хтось із земських бояр.

— Мій син, моя остання потіха уже в могилі! — захлипав стиха волхв.

— Мій теж! — зідхнув Козняк.

— У мене ніколи не було сина! — з нещирим жалем у голосі заявив боярин із Мощаниці.

— Не забувайте — рішив Свен — Рогніди, яка безумовно буде з нами. Її син міг би унаслідити престіл батька, якби землі та дружина не прийняли князя зпоміж нас. Тому раджу признати майбутнім князем або малого Ізяслава, якщо Рогніда нам допоможе, або майбутнього чоловіка Мирослави, якщо він буде з нами. Згода?

— Згода, згода! — кликнули Мощанин і волхв.

— Так випиймо на славу майбутнього князя! Хай пропаде самодержець та його грецький хрест! — піднявся Ярослав із чаркою в руці.

— Хреста не тикаймо! — усміхнувся Свен, — тимбільше, що значна частина союзників у Києві буде зпоміж християн.

— Якто? Хто?

— Хто, питаєшся? Звісно хто! Варяги, франки, ляхи, чехи, тощо. Всі вони споглядають зазд-

рим оком на велич княжого стола та радо допоможуть її притемнити.

На жовте старече лице Козняка завітав давно невиданий румянець.

— Честь вам, гості, що в мому горі осолоджуєте мені гірку долю. Усі мої святощі споневіряв князь, ви віддаєте мені їх! Чи князем буде син Рогніди, чи мій зять, це не важне! Важне, що тепер тут між нами ми заперечуємо Володимирові право рішати про вінок Мирослави та її долю. Ми — тут старий вдарив себе кулаками у груди — ми теж княжого роду! А це для мене найважніше! Тому знайте: усе майно, яке набув я колись гречником та зложив у витичівських та овруцьких складах, передаю вам. Орудуйте ним, як ваша воля. Продайте навіть товар із пасовиськ на Пороссі і човни на Дніпрі та Прип'яті, тільки цю хату та огороди залишіть мені. При свідках кажу тобі про це, Свене, бо ти маєш бути в усьому мені провідником.

— Очевидно, що Свен поведе усю справу, — підхопив Мощанин. — Волхв Ярослав розбурхає нарід словом та грошем із Дажбогової скарбниці, я збиратиму вістки зпоміж боярства на Берестевому, а Свен повезе гроші на захід...

Рада, яку відбували бояри зі Свеном, затягнулася пізно в ніч. Вже сіріло на сході небо, коли запало рішення, що за три дні має з Києва вирушити на Волинь у Мощаницю валка возів із достатками Козняка під проводом Свена.

ПОДВІЙНА ЗРАДА

Вже з першим світанком старий Козняк виїхав у Витичів приладити до вивозу свої багатства. Він головню хотів якнайскоріше виміняти боброві та куничні шкірки на металі чи сукно і жура про те не давала йому спати. Мирослава сама залишилася дома, і коли прокинулася, не знала, яка це пора. Кликнула за служницею та на поклик не з'являвся ніхто. Вся служба спала втомлена роботою до вчорашньої вечері. Мирослава сама почала чистити чаші та чарки. Згадала при одній із них, як пила з неї востаннє з Романом Олешичем. Руки опустила долі, якби якась кривава завіса вкрила її зір. Не зуміла опанувати невимовного жаху, а коли підвела очі — перед нею в повному світлі дня стояв Свен.

На ньому була ясно зелена, у темніші цвіти витискана туніка з золотою лямівкою, на якій понашивано мов кров червоні карбункули. З плеча звисав темний, соболями рамований плащ. Грубий плетений золотий шнур притримував його під правою пахою, а від лівого бедра звисав у дорогоцінній піхві широкий, варязький меч. Замість крилатого шолома мав на голові круглу оксамитову шапочку, підбиту сталевною плетінкою. Жовті сапанці, нашивані золотом, доповнювали його величавий одяг. Свен злегка склонив голову перед дівчиною і сів на ослоні напроти неї.

— Привіт тобі, боярське дитя! Чи є в тебе охота вислухати моїх слів?

Мирослава не знала, що відповісти.

— Не знаю, — відповіла непевно, — не знаю, чи ялося мені слухати слів чужого мужа в неприязні батька. І так моя відповідь не матиме ваги без його слова. Тому краще зажди, аж батько вернеться з Витичева.

— Ні, дівчино! — усміхнувся Свен. — Я не випадком зайшов до тебе у таку пору. Здавна, вже від кількох літ стежить мое око за розцвітом твоєї краси. Ти знаєш, а як не знаєш, то я тобі скажу під порукою чести вікінга, що велике діло затіяли тямущі мужі цієї землі, а між ними є твій батько та верховний волхв Перуна. Кров залле всю землю, а ясні мечі притемнять блиск золотого царського вінка, який везе з Візантії Володимир. Палкі обійми коханої це найвища насолода, яку може дати мужеві життя і після неї не страшна вже нікому смерть у бою. Тож не дивуйся, що і я, втомлений боями та незаспокоєний у своєму бажанні, йду за весняним поривом. Чи ти зрозуміла, дівчино?

Живо забилося серце в Мирослави. У цього варяга виявилось уповні все те, чого недоставало Романові, а всеж слівце завмирало на її устах. З глибоко осаджених очей Свена йшов на неї жах перед його безоглядним самолюбством. Чи вона, дочка боярина є тільки даром Льосни для героя? Чи вона не має тих рівних прав, про які так гарно говорив Роман? Роман мав доброту і не сліпив її

появою героя, не хвалився хоробрістю, не говорив про насолоди, а про спільне довічне життя. Дівчина підняла очі на Свена і побачила, як само-впевнено дивився він на неї. Це вразило її і вона відповіла спокійно:

— Знаю я тебе не від сьогодні, хоробрий воєводо і твоя слава мусить бути привабою для кожної дівчини. Ти підіймаєшся понад усе мечем. Ти можеш жити сам навіть на самотній високій скелі, а я привязана до цієї хати. Ось чому не можу дати тобі відповіді, якої бажаєш. По закону не я, а мій батько є власником моєї руки і віддасть її тому, кому захоче.

— На Фрею! — закликав Свен, збентежений ненадійною відповіддю. — Ти бажаєш мене обманути гладкими словами, як мене вже звела гарним лицем. Та даремний твій труд. Раз ти зрозуміла мої слова, то зрозумієш і те, що героєві законом є його воля, а не воля інших. Саме того я жду і ярийшов до тебе, а не до батька. Він не стане проти моєї волі, якщо вона буде і твоєю.

— Не питай волі людини, яка вже її не має! — відповіла з усміхом Мирослава.

— Якто?

— Ти знаєш, воєводо, що я вже раз обьявила свою волю і повязалася з Романом Олешичем. З того часу в нього є до мене право і хоч він поїхав у далеку Грецію, проте моє слово чули добрі духи нашого посілля.

— Нехай Олешич сам доходить свого права проти мене. Побачимо, чиє сильніше. Ось тобі і розв'язка.

— Так, але чи ти знаєш, герою, що в пов'язана не тільки словом Олешича, але й хустиною князя? Рука, яка посягне по неї, — всохне, і нема на всій нашій землі сили, яка захистила б її від княжого гніву.

— Дівчино! — гукнув нетерпляче Свен і затиснув ручку меча. — Навіщо ти дратуєш мене, замість словом згоди покласти основу новому княжому роду? Саме того князя, якого ти боїшся, береться звалити ота рука, яку подаю тобі. На всіх богів Гелі й Азгарду — не мудруй і не отягайся!

Гордо піднялася Мирослава зі свого місця.

— Вчини це і проголоси своє княже право на місці Володимира, а тоді посягнеш і по хустину, якою він мене пов'язав. Я не рабня, яку можна взяти з нудьги чи з примхи, і кинути потім на посміховище. Я — боярська дитина і боярську честь збережу, хочби мусіла шукати помочі у Дніпра та сестриць русалок.

— Подумай, Валькиро моя, що ти була мені завсіди краща над усі жінки світа! — заговорив швидко, наче боявся почути образу. — Кращою та милішою, хоч доброго слова не дала ти мені ніколи. Для тебе я кидаю навіть ласку Рогніди, твому синові даю престіл Києва, а ти мовчиш?

Та в цю хвилину, якби від тону його голосу промінь осяяв ум дівчини. Вона найшла зв'язок між

подіями останніх днів. Хрещення Володимира, ворогування з боку Рогніди та Свена, нарада з волхвом та Мощанином, виїзд батька... чи це не зрада?

— Воеводо, я мовчу і жду! — відповіла, опановуючи схвилювання. — Мій дівочий ум не доріс до твоїх високих поривів. Мене надить твоя сила і слава, але мою любов може мати тільки той, хто приєднається до нас, хто ввійде у наше життя, як його учасник, піддасться його ладові. Якщо не можеш, то знівеч цей лад, а тоді твоя воля буде рішати про все та у всьому і тоді я буду мусіти стати твоєю...

Наглий гамір у сінях перепинив їм розмову. Хтось викликав Мирославу до сіней. Зпоза дверей долітав виразно хриплий голос Снорре, — дворецького Рогніди.

— Княгиня взиває тебе на розмову! — говорив Снорре.

— Піду, як тільки попрощаю гостя, — відповіла дівчина і вернулася у світлицю.

— Чув я про наказ княгині — зустрів її Свен, — відходжу. На прощання додаю тільки, що від твого слова залежатиме, чи Рогніда має наказувати тобі, чи ти їй. Залишайся у гаразді!

Підняв руку, склонив голову і вийшов, а Мирослава впала безсило на лаву застелену ведмежою шкурою. Як дуже недоставало їй досвідної матері, яка далаб їй щиру пораду! Як дуже вона хотілаб помолитися якійсь ласкавій, милостивій

богині, яка знала жіноче горе та дівочі журби! Та ніодне божество не журилося такими дрібницями.

Та тут блисла в неї нова гадка: „Рогніда! Так, вона одна могла рішити її сумніви дівчини. Ніхто як вона, не пережив стільки горя, душевної муки. Як ласкаво гляділа вона на її любов з Романом!“ Щораз ясніше виступало в неї почування, що Свен не пара їй під ніяким оглядом. Вона не вмiла уявити собі життя з чоловіком, якого очі гляділи вовком, серце було тверде, як скеля, а дух лукавий і хитрий.

Княгиня привітала її вельми ласкаво і приязно, але Мирослава перебувши на Берестовому три роки, пізнала вмить, що Рогніду щось томить. Дівчина ненароком звернула розмову на виїзд Козняка у Витичів та на те, що він збирає гроші для майбутньої війни.

— Навіщо ж твому батькові війни? Він же сам був заручив тебе з Олешичем за твоєю згодою. Навіщо вам приєднуватися до ворохобні? Навіть як він не бажає собі вже за зятя Олешича, то може на те знайти іншу раду. У ваших безвістях можна сховатися від княжого гніву з усією громадою, не то з одною родиною. Я бажала порадити вам виїхати з Києва, доки не розіграються події найближчих місяців. Восени моглиб ви вернутися вже на новий лад, або... або і на старий, якщоб не далось повалити його силою. Ти завсідни радо і щиро служила мені, а скривдив тебе саме той, що й мене. Тимто я бажала тобі стати у при-

годі. Коли ти все знаєш і без мене, то розкажи, що знаєш, а тоді порадимося обидві, як дві безпомічні жінки.

Мирослава стала розказувати, як вміють розказувати тільки жінки — з усіми подробицями. Не пропустила ні слова.

— І все те, що ти тут кажеш, все те... суцзя правда? — спитала княгиня, дивлячись в очі дівчині.

— На гріб матері, на сиву голову батька!

— А твій батько, гадаєш, знає про задуми Свена?

— Не знаю, що на це відповісти. В усякому разі, гадаю, що був би мені сказав про те, а то і просто віддав мене Свену! Видко у змові між ними і Свеном вирішили вибрати княгиню тебе, достойна, бо сьогодні зранку казав мені ще на відїзді: „Йди, доню, на Берестово і слухай в усьому княгині. Не забувай, що вона завсіди була ласкава на тебе та на наш рід“.

Та сумніви не покидали Рогніди.

— Можливе, що Свен бажав тобі тільки закрутити голову, або зеднати собі підмогу земського боярства, женихаючись до тебе?

— Ні, він ніколи не запобігав моєї ласки ні в цей, ні в другий спосіб, а якщо бажав мати при собі бояр, то навіщо було йому говорити зі мною? Живо підтакнула княгиня.

— Він справді зрадив перед тобою один із своїх задумів і перерахувався! Ти дала Свену ро-

зумну відповідь, що ані не дає йому надії, ані йому її зовсім не відбирає. Я вдячна тобі за слова правди. Нехай боги добрі нагородять тебе за них насолодою та щастям на весь вік! Я готова навіть виректися помсти над зрадником, якщо твоя доля та добро звязані з ним.

— Мое добро — доля? Ні, княгине! Якщо боги мають дати мені щастя то вони й покажуть мені, де його глядіти.

— Тиж обручена з Романом. Йому обіцяла ти себе в подружжя...

Личко Мирослави приблизло злегка.

— Надто багато тіней лягло між нами...

— Хтож кинув тінь між тебе та Романа? — спитала Рогніда.

— Свен!

— Як так, то в цьому певно скривається якийсь обман або підступ! — вибухнула княгиня.

— Ти гадаєш, достойна?

— На всіх богів Гелі, у цьому мужеві немає правди, його кожний учинок — злочин, а кожне слово — брехня! Ви не вірте йому ні слова, ні ти, ні твій батько. Хто знає відколи забаглося йому твоєї краси, чи твого віна. Тиж найзасібніша дівчина у городі. Доки я гадала, що він і тобі запав у серце, досі я булаб вдоволилася наругою над переможеним та обманеним обманцем, а так смерть жде його, коли вернеться у Київ! Хочби навіть треба було підняти руку на нового князя!

ВОРОЖБИТ

Не тільки виправа Свена, але й поїздка Мстислава опізнилася на два тижні через занедужання Добрині. Старий воєвода лежав без пам'яті, а жидівський лікар, якого покликали до нього, потрясав тільки бородою, мовляв, хтось наврочив недужого. Покликали бабу-шептуху та всі її заклинні теж були безуспішні: Добриня, перший достойник і заступник князя, доживав, очевидно, останніх годин. Ніхто не міг йому допомогти, тільки він сам і сам мусів лікуватися. Пив мед і спав. Аж на другий день міг розказати Мстиславові про причину своєї недуги. А саме він дізнався, що грек Ніканор, варяги, які жили в городі та деякі бояри заважають ворохобною проти Володимира, як тільки він повернеться із Греції. Азга-хан, печенізький ватажок має привести рать на Русь і ждати посланця від грека. Ця вістка була така несподівана, що повалила на ложе воєводу після розмови з Ніканором, який йому попросту обіцявав княжий вінок від імператора Василя за співучасть у змові. Добриня прикинувся у розмові, що годиться, щоб довідатися якнайбільше. Небезпека була поважна. Печенігів можна було ще підстерегти на Росі, чи хочби на Стугні, але від власних бояр та варягів загрожувала неминуча загибель. Ніхто не знав ні їх числа, ні доріг, ні засобів, ні часу вибуху.

Аж тепер він із Мстиславом побачили, що не достає їм варязької дружини, яка булаб безогляд-

но вірна князеві та могла триматися якийсь час навіть проти волі народу. Путяти й не питали про раду, бо хоч він сам був відданий князеві, то як земський боярин міг легко вибалакати яку тайну перед непокликаними. Врешті після довшої наради рішили покликати ерея Євзевія і спитати його, чи християни Києва не схотілиб у потребі стати в обороні князя. Євзевій згодився радо, приобіцяв поміч та не хотів назвати поіменно чільніших мужів нової віри, бо боявся, чи поганські воеводи не бажають вигубити християн у городі ще до приїзду великого князя, який славився своєю справедливістю. Він сказав це зовсім отверто. Тоді Добриня показав ереєві письмо Володимира з Візантії. Ерей прочитав, а там і похилив голову.

— Як так — сказав і перехрестився, — то я радо покличу всіх вірних Розп'ятого, які зможуть мечем заступитися за Богом даного князя. Всі вони будуть напоготові і з Витичева швидше ми будемо мати вістку, ніж змовники. На Подолі, на горах, у Вишгороді є наших багато. Навіть між бсярською дружиною є більш третини християн. Тільки між земськими їх ще небагато, але як зачуваю, вони саме мають бути нашими противниками.

І втішився Добриня у своєму серці, яке від сорока літ билося тільки для єдности й могутности руської землі та княжого роду. За якийсь час у гридницю вбіг молодий Збранич, блідий та схвилований, перевів дух і обтер спітніле чоло.

— Змова відкрита! На чолі стоять волхв Перуна, Свен, Козняк і ще один боярин. Помагають

їм Рогніда і грек Ніканор, який дає гроші. Свен поїхав по полки ятвягів...

— Поволі, хлопче, отямся! Що ти верзеш? — зірвався з місця Мстислав. — Від кого ці вісти?

— Саме від того боярина, четвертого у змові.

— Хтож це такий?

— А чи це конечно виявити його ймення? — замнявся молодець.

— Так, дитино! — сказав Добриня. — Негарно це зраджувати спільників, хочби і в поганому ділі, та при ловах на вовки можна нераз послужитися й отрутою. Хтож це?

— Боярин з Мощаниці.

— Якжеж це? Він же прецінь найбільше ворогував на князя й на християн.

— На останній раді треба було навіть погрозами приводити його до мовчанки — докинув Мстислав.

— Саме тому волхв і Свен втягнули у змову його й Козняка.

— Чомуж ще й Козняка? — питав Добриня.

— Він-жеж багач, а й Мирослава...

— Ага! Отже Мощанин роздумався?

— Не було йому чого роздумуватися. Він тому тільки ворогував на християн, що і князь не був їм другом. Раз князь поклонився хресту святому, так і він приєднується до нього...

— Гм! — покрутив головою воевода. — То Мощанин справив тебе до нас?

— Ні! Просто до князя, як тільки повернеться. Та я погадав собі, що це може бути запізно.

тим більше, що мені доведеться їхати на західні
 окраїни.

— То ти гарно це виміркував, хлопче, і князь
 певно не забуде тобі цього. Одне тільки рад би я
 знати. Звідкіля у Мощанина таке довіря до моло-
 дика?

— Ох, — почервонів Станко, — його дочка
 це моя наречена.

— Таке то воно? — засміявся воевода, — ну,
 тепер уже бачу ясно. Погана це людина, цей твій
 тесть, препогана. Нічим лисиця в казці, що дибав
 нараз за двома зайцями. Сам тятне руку Свена, але
 зятеві каже триматися князя. Якщо переможе
 Свен, то йому припаде участь у добичі, а зять спій-
 має облизня, коли-ж удержиться князь, то зять
 своєю заслугою заслонить його перед гнівом пе-
 реможця.

— Достойний воеводо, — заступився за Мо-
 щанина Станко, — я християнин і кленуся хрестом,
 мечем та головами предків, що боярин ні словеч-
 ком не намагався звести мене з дороги послуху
 й вірности! Навпаки, він сам клявся на все святе,
 що тільки мимохить попав у змову.

— Ох, звісно, що ні! — засміявся Мстислав.
 — Якби ти був теж у змові, то він і не глянув би
 на тебе, а поглядів жениха, якого йому треба,
 близького і щиро відданого князеві.

Всі нашвидку зложили плян дії. Було ясне,
 що не привівши зі заходу значнішої рати, годі бу-
 де оминати поважних заворушень у Києві. Таких
 дружин було дві. Одна залишена у новозасновано-
 му Володимирі Волинському, після переможної

боротьби з ятвягами, друга у червенських городах. Сам Мстислав міг кожної хвилини зі своєї залісецької волости зібрати яких півтора сотні піших ополченців та до пів сотні кінних ратників.

Мстислав зі Станком виїхали з Києва. Рівночасно биричі воеводи підняли все пограниччя проти „поганих“ та ждали тільки приїзду князя, на пороги, щоб повідомити його про зраду і змову. У городі збиралося поготівля християн для оборони княжого стола, бо дружина мала теж небавком вирушити на Русь.

Мстислав і Станко їхали тільки удвох з трьома отроками. Один із них віз на вючному коневі поживу, якої могло бракнути на волинсько-поліському пограниччі, два другі вели по два запасні коні. Зразу їхали краєм багатим, багатолюдним, з широкими протертими шляхами, при яких раз-у-раз попадалися оселі.

При кінці десятої днини добилися до города Володимира і тут уперше почув воевода відгуки київських подій. Перед тижнем був тут уже воевода Свен і познайомив з ними волинське боярство. Не забув розказати про змову чільніших огнищан та бояр у надії, що зєднає декого для своїх задумів. Та ще не зазеленіли пожарища й могили після останнього наїзду ятвягів, не оплакали ще волинські роди побитих мужів, батьків і синів, і не було охоти знову воювати.

Про все інформував Мстислава тисяцький князя Ростислав Соломирич, людина тямуща, метка й відважна.

— Щож ви на ці вісти Свена? Що ти, боярине? Що інші? — цікавився Мстислав. — Невжеж їм байдуже, якої віри князь і дружина?

Бистро поглянув на воеводу Ростислав.

— Навіщо питаєте? — спитав обережно.

— Від вашої відповіді залежить усе! Я як висланець першого воеводи і заступника князя маю піддержувати і рятувати княжу владу у державі і мушу знати, хто мені в цьому допоможе, хто пошкодить.

Соломирич усміхнувся.

— Ваше питання, воеводо, зайве. Авжеж, що я послухаю вас як самого князя, якщо ви за ним, а не проти нього... Наші бояри і то не тільки дружинні, але й земські, розуміють добре, що лад і безпека у Дажбоговій землі є безпекою їх самих і то без огляду на те, чи ятвяги війною чи миром перейдуть крізь волинську волость. Поява ятвязького полку під Києвом буде причиною погрому заляканої київської дружини та упадку княжого роду. Віра князя тут ні при чому! Якщо князь пугаючий, то кожний радо поклониться його богам! Тимто кажемо тобі, Мстиславе, всі заодно: прикажи йменням князя, а до трьох-чотирьох днів вісімсот кінних gridнів та до чотири тисячі піших ратників піде за тобою, куди захочеш, якщо запевниш їм безпеку волости.

— Не я буду їм проводити, Ростиславе, а ти!

— Я? Якто? Тебеж прислали сюди для проводу, гадаю. Ти один знатимеш куди повести рать і відповідатимеш за успіх перед князем.

— Ні, Ростиславе, небезпека є більша, ніж гадаєш, князя нема дома, а самої волинської рати не вистане на те, щоб спасти державу. Червенські городи надто лакомий кусок, я туди мушу йти сам, щоб підняти тамошнє боярство. Воно горде та неслухняне, але хоробре й вірне київському князеві. Одначе замість себе залишу вам Станка Збранича. Він змовлений із дочкою дідича Мощаниці і там його знають... Його тесть теж за нами, хоча й мусить покищо лукавити зі Свенем. А щоб не бракло послуху серед боярства, яке мусить слухати воеводи, хоча й нераз не слухає тисяцького, то я ось привів вам дарунок.

Тут Мстислав устав з лави та видобув із мішка золотистий шолом, чаплину китичку і футром рамований, багатошитий плащ, який носили воеводи Володимира. Соломирич зблід і не знав зразу, що сказати на таке вивищення. Уряд тисяцького давав право орудувати городом чи дружиною, але не давав ніякої влади над позамісцевим боярством. Слово воеводи було зправила наказом для всіх — а як був це тямущий та людяний муж — то всі слухали його радо.

Соломирич походив із давнього бужанського роду, який хоч уже за Ігоря перейшов у дружину, але й не розсварився зі земськими. Така ненадійна почесть залила хвилию радости його серце.

— Невже-ж ти, достойний, і не попасеш у нас? — питав заломивши руки Соломирич.

— Годі, брате! Немає в мене й одної зайвої днини. Зісти успію й верхи, попою з боклажка, пересплю під кривлею Дажбога, тай тільки.

XVIII

ПРИДАНЕ МИРОСЛАВИ

— Добро з приходом, боярине! — привітав Станка у дворіці Мощанина тивун Албаз. Він був онуком ховарезмійського раба, якого колись дід Мощанина привіз із Ітиля над Волгою. Албаз мав низьке чоло, скісні очі, висунені лицівки, а вся його поява мала в собі щось підлесного та хижацького, наче у тмуроканського барса.

Станко кивнув головою, але не відповів. Мощанин остерігав його нераз перед тивуном. Обійстя мало небуденний вид, ні в чому не нагадувало обійстя боярина — хлібороба або купця. Замість стогів та оборогів довгим рядом стояли тут стоси мішків із борошном та крупною, покриті від дощу волячими шкірами, бочки зі ситою та кисілем, а великі продувні сушні, де сушено звичайно шкіри, льон, коноплі, всяке зілля або садовину, були повні вудженого м'ясива та сушеної риби. Виглядало воно на склад харчів біля княжої гридниці, тим більше, що у повітці біля самого двора, де звичайно переховувано найпотрібніші знадібя, вершилися вязки ратищ, стріл та чималий стіс тугих, шкірами критих щитів. Кільканацять варягів зі щитами на плечах та мечами при боці вешталися по обійсті і кілька із них обступило Збранича при вході. Слова Албаза успокоїли їх.

— Де товар? — спитав.

— Біля столярні! Тут є всього кілька коров для молока та сира. Боярин не велів показувати

товару ні варягам, ні „тамтим“. Тивун із хитрим усміхом вказав великим пальцем посад себе на північ, відкіля мали надійти ятвяги.

— А від них нема вістей?

— Є, боярине! Вони позавтра досвіта будуть тут.

Усміх щез із лица тивуна і хмара гніву промайнула по ньому.

— Союзник чи зрадник? — питав себе молодець, але не находив відповіді. Гра була надто небезпечна, щоб її можна було грати наосліп. Щойно завтра ввечір мала надійти дружина та піша рать, а на ніч ладився наступ на склади в Мощаниці й засідка на Свена. Все те пропадало, якщо в серці тивуна чаїлася зрада.

— Що ж бажав би ти почути від мене? — спитав тивуна з вимушеним усміхом.

— Саме те, що й ти, боярине, ждеш від мене. Боярин із Мощаниці затіяв негарне діло...

— Негарне? Чому?

— У нас були ще до виїзду Свена висланці ятвягів. Я скривався на горищі, коли вони радилися зі Свенем у гридниці і чув усе. Ятвяги цим разом прийдуть з миром, а з поворотом камінь на камені не залишиться після них. Ні одного хвоста у стайні, ні одної білої голови не залишать погані у посіллях дулібів. У Володимирі сяде Арне Ервіда з Данії на удільному столі. Бояри стануть служебниками варязьких гриднів Свена та нових приходнів із півночі, а всю челядь вивезуть у Грецію на торги.

— Ага! Отже ти бажаєш, щоб я на власну руку пішов всупереч волі боярина?

— Я нічого не хочу! Я піддаю все під твою боярську волю.

Станко Збранич удав, що надумується, тер чоло рукою, вкінці кивнув рукою на тивуна і пішов передом у хату.

Дворище Мощанина було засібне, багате, одначе всі більші достатки були в Києві. У Мощаниці жив тільки тивун, який уживав обширні кімнати двора на склад шкір, меду та воску. У світлиці повно всякого грецького та східного крамного товару, яким торгував тивун на власну руку, і тут засіли обидва на непокритій лаві, при столі.

— Так! — сказав Станко, пересуваючи меч наперед себе, — в мене є спромога, а навіть охота змінити в дечому рішення боярина...

— Ох, вчинить це, боярине, вся земля поклониться тобі за це, князь обдарує ласкою, а сам боярин дякувати тобі буде за це поки віку! А там, — тут низив голос до шепоту, — у варягів є ще кілька скринь із гривнами, які прийшли з Витичева...

— Ах, тому то ти так дуже побиваєшся за князем! — погадав молодець і вмить успокоївся щодо вірності тивуна.

Ховарезмієць без сумніву готов був зрадити всіх і вся, раз у гру входив гріш. Тому кивнув головою, наче справді погоджувався з ним у поглядах і спитав:

— Які ж у тебе помічники у наміченому ділі?

— А коли можна надіятися дружини князя?
— спитав у відповіді тивун.

— Мабуть позавтра в полудне! — збрехав Станко без надуми, — здається пізніше, ніж швидше.

— То саме добре! Побемо варягів сьогодні вночі, а завтра з грішми втечемо у Звенигород чи Теробовлю, або який інший червенський город. При цьому вирядимо й майно боярина у Київ, дружині підішлемо вісточку та провідника, а цей поведе її куди, коли треба. Ні нога не повинна втекти з дворища!

Очі Албаза світилися від захланности, а в кутиках чайлося лукавство. Так! Це був певний чоловік, одначе...

— Все те гарно! Сам Бог наустив тебе, тивуне, на важке діло, але чи воно вдасться, їй Богу не знаю. В мене є тільки двох ортоків і дві руки.

Албаз засміявся стиха.

— Ха, ха! На торговому ділі стоїть лад руської землі. Ось цим, — тут показав рукою на розкинену куплю, — я зєднав собі чимало однодумців. Вони в довгу у мене, а таких, які зовсім невиплатні, буде до трицять. Спитаєш може, чому я даю товар голякам? Саме тому, щоб мати в разі пореби готові мечі й рогатини. Я дарую їм довги, якщо допоможуть мені побити варягів. Сьогодні вночі вони можуть бути тут.

— Ага! — значить у тебе все готове і рішене. — Навіщо ж тобі мене до цього?

— Я раб із рабів, боярине! Війна не моє діло і за моїм проводом без волі боярина не піде ніхто. Провід може дати тільки боярин. Грішне життя, війна не купля. У бій не підуть за мною, тільки за тобою.

Станко кивнув головою.

— Гаразд! Поклич людей на завтра перед розсвітом.

— Чому так пізно? — занепокоївся Албаз.

— Перед розсвітом сон найтвердший, а ти не гадай, щоб твої кривобокі голяки справилися з варягами, хочби їх було і п'ять на одного.

— Вони дужі люди, боярине! Я здохлятини не спомагаю!

— Все одно! Ти не знаєш, що може княжий гридень або варяг у отвертому бою. Їх двох розперічило б твоїх трицять ратників, як полову. Ні, Албазе, вели твоїм людям прийти аж над ранком. Де сплять варяги?

— Вони по двох сплять по всьому обістю, а двох сторожить постійно біля воріт і в повітці!

— Так ти добре розглянься, де вони розложилися на нічліг, а на зорі розбуди мене!

Запала ніч, темна, бурхлива, одна з ночей, які бувають під кінець літа, коли воно змагається з осінню. Не спалося молодцеві. Надто важке рішення впало на його голову і серед нього губилася навіть зоряна поява Лелітки. Збудився, коли світло смолоскипа вразило його зір.

— Час уже, боярине, люди ждуть!

Скочив на рівні ноги Станко, протягнувся, протер очі й узявши зброю пішов за тивуном.

Сіріло. На сході біліло захмарене небо, а відтіля потягав холодний вітер. У природі панувала тиша, як у церкві перед „Святає святих“! Нишком прокрадалися обидва змовники попри сторожу в саді. Один варяг дрімав спертий на щит та довге ратище. Широке вістря списа торчало йому над кінчастим шоломом. Вся постать мала в собі щось несамовите. Ніби Один скандинавської заги над Брунгільдою у сні, стояв вартовий варяг на тлі сірого неба, а за ним хильцем чаїлися Албаз і Станко.

— Він не сміє кричати — сказав тивун, — я скочу й закрию йому рот, а ти, боярине, уда риш мечем.

Станко завагався.

— Не вагайся, боярине! — підмовляв Албаз. — Я знаю, що тобі не легко вбивати ворога від заду, але це оборона проти зради!

— Твоя правда! — відповів по надумі Збранич. — А всеж важко мені вбивати людину, не збудивши її. Тому поміняймося. Я заговорю до нього, а ти зайдеш його від заду.

— Хай і так! — згодився Албаз. — Я навіть краще справлюся від тебе, боярине. Що ніж, то не меч, ні топір. Ножем дуба не зрубаєш, але і топором меду не підрижеш!

Станко обійшов вартового, а коли найшовся проти нього, пішов просто до саду. Ступав го

дно, йдучи швидким, рівним кроком. Варяг підняв голову і враз побачив перед собою темну постать. Вмить ухопив ріг який мав при боці, а правою рукою наставив ратище проти приходня.

— Хто ти? — спитав.

— Я відпоручник боярина, що сьогодні приїхав!

— Ага! Чого тобі тут треба?

— Тивуна! Нема його тут?

— Ні! А ти чого лазиш по ночі? Йди спати, а то на Гель, заснеш на віки!

— Не сердься, герою! казав Албаз, щоб я його тут ждав. Він певно швидко прийде... А ось і він.

В цю мить чорна тінь зпід землі виросла за плечима варяга. Щось засичало, якби хто розпоровав шкіряний мішок. Варяг упав, якби його відтяли з мотузка на якому висів.

Із провалля через частокіл один по одному стали вилізати ратники Албаза. Було їх трицять-шість здорових, широкоплечих мужів. Напів нагі мали за поясами тільки ножі, а в руках набивані кременем дубові відземки.

— Ось боярин, зять нашого господина — представив їм Албаз Збранича. — Він перебрав на себе ваші довги в мене і заплатить кожному ще по дві гривни, якщо допоможете йому опанувати дворище до приходу ятвягів.

— Це княжа служба, хлопці! — сказав Станко. — Моїми устами він наказує вам усім.

Перед дворницем у сутінках ранку ждали ратники Албаза спокійно і тихо, наче жінці на прихід господаря. Перед ними лежали у рівному ряді шіснацять трупів з порозчереплюваними головами, а зпід кожного випливав потічок темної крові. З чималого шкіряного мішка Албаз виймав гранчасті кусні срібла і виплачував по черзі своїм ратникам. Двох парубків розпалювало біля нього ватру, а двох других тягло здорового бичка на заріз. Коли появився Збранич, всі крикнули „Слава князеві!“, а молодий боярин подякував їм і наказав виточити для них бочку меду з боярської медуші.

Албаз завів Станка у повітку, де на долівці стояло шість чималих кованих скринь.

— Вози маєш?

— Ні, боярине! Я гадав перевезти все в мішках на конях.

— Дурний ти, тивуне! Кожний, хто повезе, знатиме, що в мішках і пізве тебе на суд. Треба конче возів, бодай двох. Возьмеш по шістьох парубків до кожного й поїдеш.

Спокійна поведінка молодця, в якій не було ні сліду хапчивості ні облуди, заспокоїли ховарезмійця зовсім. Він сів уже на коня й поїхав у село за возами. Та як тільки щез у чагарнику, Станко покликав Піснячка й післав його в селище закликати імям боярина людей на рать для оборони від ворога. Рівночасно в тайні від усіх вислав і Грача на володимирський шлях підстерігати

ти дружину. Він мав спровадити якомога найшвидше хоч частину війська. Станко аж тепер вивідався від людей, що Албаз користаючи з ятвязького спустошення тримав у своїх руках долю мало не всіх бідніших господарів у волости. Він давав їм позички і то так, що поруч харчів та насіння, яких потребували, силував їх брати і всяку куплю, зовсім непотрібну, та дуже дорого. Відсотки забирали цілорічний зарібок і не було ніякого способу вилізти з довгу, хіба воєнна добича або грабіж могли допомогти довжникам. Тимто вони всі ненавиділи баришівника, а проте мусіли його слухати. Збранич використав їх настрої і як тільки прийшли з найближчих хат перші кметі на рать, він заключив з ними договір і взяв їх у свою службу. Він уважав себе в праві оплатити їх із грошей Козняка, бо ці гроші і так були призначені для ятвягів.

Збранич наказав на скору руку укріпити дворище. Біля воріт вершився величезний припас дерева з недалекого корчунку і швидко парубки нарубали багато палів. Одні поглиблювали рови, другі підпирали насипи колами, вбивали готові палі і переплітали їх гіллям та терням. Коло полудня вернувся тивун з підводами.

— Що ти загадав, боярине? — крикнув Албаз заляканий.

— Завтра досвіта прийдуть ятвяги, заки володимирська дружина наспіє вполудне, треба буде обороняти себе до їх приходу!

— Обороняйтесь? — заломив руки тивун, —

змилуйся боярине, вони нас розібують, рознесуть. Нас тільки сотня, а їх шість тисяч!

Молодець скочив наперед і вхопив тивуна за горло.

— Мовчи, поганий, а то скажу закувати в диби! — гукнув. — Чи ти гадаєш, що я зважився б змінювати самовільно наказ боярина з Мощаниці? Все те, що ти зробив буцімто на мою відповідальність, він наказав перевести в діло мені, але радив при тому вистерігатися тебе! Я не бажав твоєї крові і зловив тебе на гроші Козняка. Ти бери достатки боярина й обвантажуй ними вози, та до боротьби не мішайся!

Албаз вийшов із дворища, де йшла розмова, на майдан. Рядом поставали підводи, а парубки стали виносити достатки боярина — вязки шкірок: кун, лисів, білок, бобрів, соболів, кілька ведмежих та кількадесять гарно виправлених вовчих, звої полотна, величезні балі білої та чорної вовни, баранячі кожухи, турові й оленячі шкури, викочували великі круги воску та плоскі півбочки патоки, рибій зуб та бурштин, мідь та залізо.

Коло полудня з поблизького ліса виїхав на спіненому коні Грач.

— Бачив я чортових синів на шляху! повідомив. — Небагато їх, правда, але близько! Виїхали верхом на стежу. І пів копи жита не нажнеш, а будуть тут.

— Виносити скрині! — закричав Албаз на парубків і кинувся туди сам наче божевільний, забуваючи на все.

Скрині Козняка були великі й незвичайно важкі. Свен і Козняк змінjali були всі гроші та товар на срібні гривні, тому треба було до кожної скрині щонайменше шість парубків. Зараз перший віз заломився під вагою трьох скринь. Треба було підв'язувати під розвору нову жердку та брати тільки по дві скрині на один віз. Одної підводи не ставало. З усміхом глядів Станко за Албазом, який забув навіть за гривні, що мав їх виплатити для нових ратників, а тепер спішився, щоб випередити ятвягів та дружину Володимира.

З ліса виїхав чималий відділ комонників, може півтори сотні людей, а попереду на голові одного з них поблискував золотистий кінчастий шолом. Ніби крила птаха розвівався на плечах червоний плащ княжого воеводи.

— Стій! Куди? — спитав Албаза. — Я — Соломирич, володимирський воевода і тисяцький князя. Що везеш?

— Я... я... везу у Володимир гроші боярина Козняка з Києва! — промимрив блідий мов стіна тивун.

— Завертай назад! У дворищі безпечніше, ніж у городі, де нема воеводи, і сам боярин Станко краще збереже їх від такого хозарського мішкохвата. Завертай!

Албаз завернув коня й оглянувся за Збраничем, який саме підбігав до воеводи. Він бачив, як обидва віталися й розказували собі всіляке, а там і обидва щиро розсміялися. Тоді почерво-

нів від пересердя, заскреготав зубами, підірвав коня й кількома скоками найшовся на майдані дворища. Пробіг його навскач і за хвилину щез у лісі, на північ від дворища.

XIX

ПОГРОМ

Знад далеких деревлянських багон сходив місяць. Великий, помаранчево - червоний кружок виступав понад ліс і розсипав по ньому добуті з підземелля скарби. Вечірня роса перемилювала осінній краєвид у чар купальної ночі. Корони лісових велетнів споглядали на своїх підданих — орішник, терен, калину та трепету. Криваво, наче карбункули, світилися грозна рябини, а безліч світлячків спурхувало у повітрі.

Був це саме час, коли дики, підховавши молоді, починали свої дорічні мандрівки по лісах та полях. Їх хрюнькання почувалося скрізь, всуміш із пориком турів з глибини нетрів сонної пущі. Покрик водяної та болотяної птиці підіймався на мокравині. Гайвороння хмарою кружляло понад чималою поляною та не находило собі затишного місця на нічліг, — вся поляна була густо встелена тілами якихось диких сотворінь. Одні з них були схожі на вовків, другі на малих медведів. Щойно зблизька можна було пізнати, що це люди. По середині поляни, на розстеленій ведмежій шкірі, сиділо трьох мужів. Один із них був у на-

ряді руського боярина, два другі варяги. Вони належали до полчища ятвягів, які йдучи найчорнішими нетрями, перейшли уже мало не всю Волинь. У поході ятвяги живилися принесеними припасами, не займали ні поодиноких людей, ні селищ, тому й переходили швидко й незаметно. Аж під Володимиром мали виплисти на хвилях крові й пожежі, а покищо скрилися в лісі. Були це тугі мужі, біляві, широкоплечі, синьоокі, худі й костисті, швидкі та пружисті, як пристало на ловців. Мали вони і коні, малі, кудлаті, сильні, на яких їздили легко крізь багна та вертепи. Безпросвітня нужда примушувала ятвягів шукати раз-у-раз добичі у землях засібніших сусідів. Тому користали з кожної незгоди між боярами, ворохобні селян, або погрянничних спорів і запускали свої загони углиб нещасних земель. Вони шукали головно всяких припасів, брали і бранців, засібних бояр та купців на викуп. Усе, чого годі було узяти, — нищили, а ріжнилися від варягів та печенігів тим, що не були такі кровожадні й воліли, щоб населення від них тікало, замість побивати його.

Втомлені цілоденною мандрівкою, спали ятвяги довкола огнищ. Трьох мужів на ведмежій шкурі вели розмову уривково й пиняво, попиваючи з турових рогів мед. Були це Свен, Арне та ятвязький кунігас Лянктас.

— Північ уже минула, — сказав Лянктас, — час вислати стежу.

— Навіщо? — спитав Свен. — У Мощаниці

сидить уповноважений нашого союзника та двацять моїх гриднів.

Настала мовчанка. Ятвяг нагло став пильно наслухувати і встав.

— Чую тупіт коня! — показав рукою в сторону оселі. — Ви варяги не чуєте, але я лісовик, чую. Один їздець їде сюди.

Приложив до уст кістяне свистальце і тричі засвистів стиха. Враз прочунали заспані варти, а по хвилині їх голосний поклик звістив, що їздця уже зупинили перед табором. За якийсь час перед трьома ватажками з'явився у супроводі трьох вартових молодий чоловік у довгій подорожній капоті з блудними скісними очима, весь у дрижаках.

— Албазе, рабе поганій, який Альб чи Ніфлюнг зігнав тебе зі соломи у цю останню ніч? — гримнув на нього по варязьки Свен.

— Ох, воєводо! Нещастя сталося! Дворище опанував Соломирич з двома сотнями людей, а дружина з Володимира вже в дорозі. Завтра в полудне буде тут...

— Завтра досвіта дворище буде у наших руках! — сказав на це Арне.

— Де ж ділися мої гридні? Чи не боронилися?

— Не мали коли. Їх напали у сні і вигубили ще минулої ночі.

— Ніюдин не міг утекти?

— Як бачиш, воєводо, тільки я один спасся.

— Вони певно пиячили всі разом!

— Ні, воєводо — живо заперечив Албаз,
— вони всі померли на місцях, вказаних тобою.

— Коли так то була зрада, а зрадником міг
бути — раз ти живий — тільки ти! — гукнув
Свен.

Албаз упав на коліна.

— Кленуся кістками батьків і дідів моїх,
кленуся всім, що мені святе, що ніодне слівце
з моїх уст не допомогло ворогам у злочині. Та-
ка видко була воля темних богів.

— Не кленися, рабе! Твоя клятьба не доказ,
а правда втонула у крові! Скажи як могли воло-
димирці дібратися до дворища, коли ще поза-
вчора були далеко на заході?

— Видко вислали розвідчика, а цей прослі-
див все до чиста.

— А ви, як у вас було двацять пар очей, не
бачили його?

— Наша вина, воєводо, не бачили!

— Отже слуг не було у дворищі підчас на-
паду? — спитав Лянктас.

— Ні, вони зовсім не показувалися туди, бо
варяги заповіли, що всякого дуліба, який не при-
ходить від боярина з Мощаниці, або від воєводи
Свена, убють; мене одного лишили.

— Гридні пропали всі, отже зрадив їх той,
хто залишився — промовив Свен.

Албаз зірвався; він почув, що пропав, йо-
го лице позеленіло.

— Воеводо — закричав, хапаючись за голову — чи ж я йшов би сюди, якби був зрадником?

— Так, тебе вислали, щоб ти щераз повторив свою роботу між нами, — відповів Свен, а його страшні очі упялилися в обвинуваченого. — Таке випряли Норни і я як вірний син богів піду назустріч конечности і дам тобі нагоду оглянути наш табор із вищого місця.

Мов пара рисів із дерев на молодого оленя, так кинулося на Албаза двох вартових і притримали його, а третій ятвяг закинув йому на шию зашморг. Ятвяги перекинули другий кінець зашморгу через галузь високої сосни і підтягнули напів божевільного ховарезмія. Руки його опали, ноги витягнулися, лице зчорніло, тільки язик висунувся зпоміж жовтих зубів, а малі, скісні очі, круглі й мутні, вийшли наверх.

— Світлі Ази наслали нам цього сина пільми, щоб розкрити витівки ворогів — сказав вкінці Свен. — Світле око Одіна спочило ласкаво на його вибранцях. Їдьмо негайно. Якщо прийдемо на час, захопимо ще ворога у сні і одним махом можемо закінчити війну за Волинь.

— Волинь багатий край. Те, що маємо взяти завтра, треба взяти нині.

Уже сіріло на сході, коли ятвяги прийшли у прорубані ліси біля Мощаниці. Арне, Свен і Лянктас опинилися на дорозі, якою минулої днини тікав до них Албаз. Від півночі та заходу ліс підходив тут під дворище на два стріли з лу-

ка, на схід лежало селище, на південь управні поля та сіножаті. Простір між лісом і частоколом був порожній, зарослий тільки короткою травою. На ній паслося або спало кільканацять коней, а біля них лежало на землі двох пастухів. Мовчки виступали з темного ліса громади ятвягів, усіх їх могло бути до двох тисяч, решта залишилася в лісі, розкинена вздовж шляху, а було їх удвоє стільки. Четвертина мала коні, інші йшли пішки.

Аж ось із близького озерця понісся крик журавлів. Мов на даний знак обидва конюхи зірвалися з землі і стали зганяти коні в табун.

— Не сподіваються нас у дворищі! — сказав Лянктас до Свена. Цей кивнув головою :

— Так, але як тільки табун причвалає до мів, побудяться всі. Треба наступати якстій — відповів.

На даний знак ожив ліс і з кущів на окраїні ліса, наче хвиля припливу на скалистий беріг, хлинули дві тисячі шкірами вкритих мужів. Коли добігли до дворища, тоді з тисячі грудей добувся не крик, а рев, такий страшний і нелюдський, що здавалося самі палі частоколу від переляку постеляться мостом на глибокому рові. Та несподівано перші гуртки ятвягів чомусь стрималися. В тиші ранку виразно і ясно почувся дзенькіт та свист стріл. Очевидно, дворище мало доволі сильну залогу, дотого ще й із близька замість стріл стали вилітати убивчі ратища.

Свен, як досвідний борець, збагнув у одну

мить, що має перед собою приготованого во- рога. З верхів остроколу посипалися ратища і стріли. Зі шляху з розмахом доскочили ятвяги до частоколу і стали його рубати. Даремне намагалися gridні й ополченці списами спиняти напасників і разили їх крізь кожну шпару. Даремно сипалися стріли та ратища згори. Швидко попадали поодинокі палі, а вкінці й ворота...

Рев тріумфу загремів над дворичем і на чолі найхоробріших вдерся Арне на майдан.

— Гей, до складів! — кричав він і з усіх сил біг за gridнями, які відперті від частоколу, засіли за мішками та бочками. Вони задалегідь устали з них друге забороло незгірше першого і зпоза нього знову стали сипати дощем стріл на ворогів. Найближчі ватаги послушали зову даїського князя, але Лянктас, який ступав за ними, стримався. Десь здалека, від ліса, щораз виразніше долітали якісь вигуки та зойки, ніби відгомін бою. Почувався навіть тупіт коней. Що це було?

— Кунігас! Кунігас! — закричали нагло тривожні голоси. — Ми в засідці! Рятуй себе і нас!

— Назад! — рішився вмить досвідний ватажок. — Назад! — гукнув на своїх і вискочив крізь розрубані ворота дворича на пасовище.

А тут побачили його очі цілковитий погром ятвягів. З глибини ліса за його ратниками висипалася ціла юрба руських ополченців. Бояри на конях давали їм лад, а куди краща зброя дулібів ширила між заляканими ворогами заколот. Вмить

догадався Лянктас, що всі волости знали точно про час і місце нападу і заздалегідь зібралися на рать. Він нагадав собі, як мало людей бачив він по дорозі сюди і зрозумів, що супроти об'єднаної сили всіх волостей не встоїться його ватага.

— Мерщій у ліс! — приказав і сам подався туди, і наче бджоли за маткою бігли за ним стривожені ятвяги. Ось уже й ліс та тисячами ніг розтоптана дорога, якою прийшли вони туди. Ось і їх коні...

— Стій! пошукати князів! — нагадав собі Лянктас.

За якийсь час наспів знесилений Свен.

— Де Арне? — спитав.

— Хай його Перкунас! Хто знає, чи він теж не був у змові. Дивись, що діється!

Справді: ятвяги стовпилися на доріжці біля кунігаса, та більшість їх була ще на поляні у безвидному бою з боярами та кметями. Вони ослонювали відворот та падали при тому сотнями. Ще більше їх кидало злиденну зброю й піддавалося. Бранців вязано мотуззям, а переможці бігли далі. Було очевидне, що ще хвилина і вся ватага піде вrostіч.

— Бігом! — дораджував Свен.

— Бігом! — гукнув кунігас. — Перед нами свої!

Щодо духу бігли ятвяги шляхом залишаючи все своє добро і награвлене.

Коли ось на шляху щось заблистіло й замерехкотіло. Глухий тупіт кількохсот коней по-

чувається виразно. Це не гурток і не сотня, а ціла дружина. Мов буря-громовиця гірським жолобом, котилася шляхом ватага їздців. Попереду горів золотистий шолом та маяв яскравий плащ Соломирича. За ним суцільними рядами бігли гридні в острокінчастих шоломах і з довгими списами поперед себе. Вістря їх були криваві. Замоккли ятвяги і станули мов укопані. Нагло якийсь розпучливий голос прозвучав над ними:

— На цих списках кров наших братів. Тікайте, хто може!

Юрба ятвягів розбіглася, розповзла в млі ока, наче всякла в гущавину по обох боках до роги. Тільки небагато лягло їх під копитами копей гриднів Соломирича. Зате на поляні коло дворища лежало поверх тисячі вбитих, а удруге стільки повязано як бранців. Рівно половина ворожого загону лягла під Мощаницею. Військо Свена, яке мало у злуці з місцевими варягами опанувати Київ, було знищене, границя держави забезпечена. Одне тільки дратувало переможців, що між побитими не було Свена. Трупа Арне знайшли з розбитою головою.

Станко пішов у гридницю, де найшов воеводу, щось допитував ратників та гриднів про хід боротьби і погоні. Йому бракло слів для похвали заслуги Станка.

— Наша перемога, це твоє діло, хлопче, і гадаю, що великий князь не забуде тебе. Покищо тобі передаю провід дружини, яку мушу підіслати воеводі Мстиславові. Найдеш його за

Сяном або у Перемишлі. Відведеш йому сотню gridнів та все кінне боярство. Не забувай моїх наказів, а щоб ти міг надати своїм словам вагу і найти послух, то призначаю тебе сотником на місці вбитого Томира.

Молодець похилився до стіп воеводи.

— Спасибі за честь, якою вивищуеш мене, достойний! — сказав — і я постараюся все сповнити по твоїй волі. Та в мене є ще гроші Козняка, віно його дочки Мирослави, а придане для мого друга Романа, княжого прибічника. Ці гроші хотів Свен роздати між наємників. Боярин із Мощаниці певно радо посягнув би по нього.

— Яке ж тобі діло? — засміявся воевода. — Раз ти здобув гріш, так він твій, а раз ти маєш бути зятем Мощанина, так він подвійно твій! На ньому нема знаків власника, а гріш кинений на лихе, пропаще діло, хай пропадає.

— Ба, ні воеводо! У мене є заповіді, яких додержується кожний, хто знаменується хрестом, а сьома з них звучить: „Не кради!“ Як знаєш, і між gridнями нема ніколи суперечок про мое і твоє, кожний шанує чуже, а тільки славою діляться всі нарівні. Так учив нас князь, така поведінка й у варягів. Я не Албаз.

— Ах правда! — нагадав собі Соломирич. — Ти знаєш, що сталося з Албазом, правда?

— Ні!

— Він із помсти бажав нас усіх зрадити ятвягам, але Свен пронюхав, не знати як, його попередню зраду і казав повісити на гиляці зрад-

ника. Так його й найшли ратники боярина з Білої, а бранці розказали усю подію.

— Котюзі по заслuzі! — махнув рукою Збранич.

— Я рад, що ти, хлопче, не посягаєш по не-своє добро, як бажав цього він. Одначе якщо так, то навіщо журитися? Віддай добро князеві або Добрині!

— На жаль, у князя, якщо вернеться, буде більше діла, ніж займатися чужим грошем. Добриня в Києві. Мощанин сам ласий на гріш, як мало хто, а я не хочу, щоб на ньому лягло тавро злодія! Ось чому не можу передати скринь йому! Тільки ти, воєводо, можеш допомогти мені зберегти ці достатки! Я гадав би їх закопати у землю у клуні, поставити сторожу, а щойно після війни перевести у Київ. Я лишу тут своїх отроків, а ти, достойний, визначи з десяток гриднів із дружини, от хочби таких, що їх легко ранили в битві.

Соломирич подумав хвилину.

— Справді, так буде найкраще! — рішив.

ПІЗНІ ЦВІТИ

З давніх давен до родини Збраничів належали чималі селища Городниця й Городище, положені у закруті Дністра в сусідстві Залісся, від якого ділив їх усього день дороги. Городище лежало на горбку, Городниця над рікою, а по той

бік Городища розсілося село Підгороддя. Воно бувало завсіди вдовиним наділом першої жінки боярина, або переходило на молодшого її сина. За Дністром лежало друге селище, теж чимале й багате. Називали його Заріччям, а всі чотири разом творили городську волость, яка сягала південною окраїною карпатського підгір'я, а північною підходила під Червоногород та Залісся. Після смерти старого Збранича Городище й Городниця було посіллям найстаршого сина Станка, у Підгородді сиділа бояриня Ольга, а брат боярина Святополк у Заріччі. Святополк, воєвода князя Володимира на все східне Підгір'я, мав пильнувати безпеки шляхів, якими купці їхали на Закарпаття, тимто й не було його звичайно дома цілими місяцями. Населення Покуття й Верховини вважало кожного чужого, що проїжджав туди — в першій мірі добиччю, тому брали з нього, кому що попало. Закон ніяким чином не міг досягнути тих легконогих легінів на вершинах гір. Дружини всіх володарів рівнини не вистали б на це у краю, де зрубана смерека, або кинена каменяка могли розторозити цілу сотню. Важке було завдання Святополка та його сусідів тисяцьких із західніх Карпат, яких влада сягала аж по Дунаєць. Тому князь Володимир посилав на Підгір'я таксамо, як на степове погрянниччя, головно добровольців, яких нагороджував щедро за вірну службу. Але життя в постійній тривозі, серед ненастанних виправ, боїв, опянювало, як хмельний напіток. Хто раз у ньому засмакував, той по вік не міг його виректися.

Святополк зайшов у літа доволі далеко, заки подумав про сімю, а коли подумав, що вже крайній час обзавестися жінкою, було запізно. Біля його товаришів давно вже підростали цілі гуртки дітвори та молоді, та самітно, невідрадно, сумно було у Заріччі. Бояриня Ольга, а за нею всі сусіди, привикли вважати його посілля дідицтвом Млада, наймолодшого Збранича. Та не так гадалося, як склалося. З останнього походу вернувся Святополк не сам один. З ним була невелика ростом чорнявка з чудовим личком та очима, чорними як нічка у Чорногорі. Гарні були дівчата на Русі, чи то в боярських дворах, чи мужицьких хатах, одначе такої кралі не бачив ще ніхто у городській волости. Її то впровадив Святополк у двір та наказав челяді служити їй як боярині. Поправді вона схожа була більше на княгиню, бо мала золоте чільце, намисто з грецьких монет і чудові сукні. Зате поведінка її була чудна. Вона не займалася нічим поза вишивками та виправою дорогих шкірок. Ніхто не вмів так виправляти шкірки, як вона. У Заріччі цією працею займалися гарбарі, а жінки мали з варивом та господаркою дуже багато діла, яке займало їм мало не весь час до пізньої ночі. Про все те Живійка не мала поняття. З легким, згірдным усміхом гляділа на забруджені від праці руки жінок та знизувала раменами на вид заставлених столів. Шматок сушеного та вудженого мяса, сухий коржик з якоїнебудь муки, а то і капуста, буряки чи лобода, кришка меду, ось і все, чого треба було їй до життя.

— Пусте, що їсти — говорила повільно, протягаючись наче кітка зпросоня. — Важне, щоб бути гарною та стрункою.

Даремне говорили їй жінки та дівчата, щоб подбала про хазяйство, про страви, які любить Святополк.

— Що ви таке? — сміялася. — Вінже-ж до мене прийде, не до миски. Я себе приберу як тую квітку намальовану, завітчаю гарним зіллям, поцілую черлені губки, аж кров попливе по вусах, руками пригорну, ніжками здавлю, що душа з нього вилетить та сяде мені на плече глядіти в очиці. Або то біла голова, довго молода? Гей! шкода заходу! Поляняють брови, личко зівяне... а тоді і всі скарби Візантії не знадять його, не то повна миска!

І справді, добре розуміла боярина Живійка. Він і не запитався, хто ладив йому їжу, а насолоджувався тільки красою господині. На всі завваги братової та бояр, відповідав неодмінно:

— Не молодик я і не хлібороб. Дітей у мене не буде, а ще якби були, то я радше себе й вас убив би та все Заріччя спалив до кореня, ніж покинув би свою квітку намальовану. Поза боротьбою та дружинним побутом княжого гридня одне добро дає життя мужеві — молода, гарна дівчина. У мене люба те саме, що у співця струни. А чи є для співця щось дорожче струн?

Ідучи в останній похід, Святополк скликав рідню та старших кметів з околиці, та передав Заріччя жінці, щоб пізніше ніхто не перечив вдові права посідання. Та як тільки Святополк відіхав,

братова кинулася підмовляти кметів, щоб звалили пізніше Святополкове завіщання, щоб селище перейшло на її наймолодшого сина. Та від коли Станко пішов між гридні князя Володимира, мати відчула вперше самоту та брак свого первенця. Вона дізналася була, що він ходив у всілякі походи, опісля, що пропав десь у степах, та більше як від двох літ не чула про нього ні словечка. Тимто й послала Гриву провідати та прохати Станка приїхати у городську волость, хочби на тиждень-два.

У дворищі Мощаниці чималий рух та гамір. Уся рать збиралася на майдані та гомоніла про свіжі вістки. Вони були добрі, тому радісним окликом привітали гридні Збранича.

— Вістки, вістки з Червенської Землі прислав воевода! — гукали.

У світлиці сидів Соломирич при столі, а біля нього старий тивун небіжчика батька — Грива.

— Гриво, дядечку!

Старий зірвася, зблід, а там і грянув до ніг молодця.

— Усе добро хай прийде з твоїм приходом, дитино! — закликав зворушеним голосом. — Хай не ступить твоя нога на темне, погане місце. Боже Дажбоже! Сподобив ти мене старого оглядати ще молоде личко дідича нашої волости. Хвала, хвала тобі, могутній, добрий, а тобі, боярине, поклін!

— Ні, не поклін, дядечку, ні не при ногах тобі місце! — підняв старого Збранич і обняв Гриву та поцілував його привяле, бородате лице.

— Вибачте, нам воєводу, ми не бачилися від двох літ!

Соломирич усміхнувся.

— Не я стану дорікати молодикові, який шанує старого, хочби цей був тільки тивуном.

— Яким же ти світом причвалав аж сюди? Що там дома, що мати, стрийко, брати?

— Мене прислав воєвода Мстислав, бо я приїхав був до нього з наказу твоєї матері у справі городницької волости. Тисяцький Святополк та боярин прислали гроші, та не знали, чи ти одержав їх, чи ні. Ярослав і Млад уже обидва у дружині Святополка десь біля Перемишля, та ні йому ні їм не загрожує небезпека. У Мешка іде тепер завзятуша боротьба на півночі та на заході, він сам старий, сини незгідні зі собою та батьком. Словом боїться! Тимто воєвода Святополк полишив оборону пограниччя місцевим тисяцьким, а сам подався у своє Залісся. Там пробуде тільки два-три дні, а опісля піде на Київ. По дорозі збере рать з усіх волостей тиверських, деревлянських та полянських, а й тобі велів туди їхати. Зате зимувати будеш уже дома.

Про все те знав Грива, недаром увесь вік прослужив при боярській рідні Збраничів. Всі бажання та задуми боярині Ольги, воєводи Святополка та братів Станка були йому звісні куди краще, ніж самому молодцеві, який умить це зрозумів і спитав:

— Так гадаєте, дядечку, що після смерті стрийка мати прожене стрийну з Заріччя?

— Ні! — рішуче заперечив старий. — Вона багато балакає та береться шкодити ненависній своячці, але на таке діло вона не піде. Надто, бач, праведна у неї душа.

— Так то, так! — знизнув раменами молодий Збранич, — але де йде про землю та гріш, про владу чи значіння, там і богомільний праведник забуває на хрест. Мати любить дитину й бажає їй добра за всяку ціну, це приказує їй навіть віра! Бачиш, Гриво, я вже п'ять літ живу одалік від батьківського селища, і бачу, що той хрест, про який учила мене мати, не той сам у всіх...

Неохоче махнув рукою тивун.

— Я знаю, що люди скрізь однакі, чи вони з хрестиками, чи без. Чи в кого ідол Перуна у божнику, чи яка ікона, чи висить перед ним зілля, чи лямпادا, душа не змінюється від цього, коли він не живе чесно. І саме тому кажу, що мати Ольга не посягне по майно Живійки і не осоромить себе. А там, гадаю, що стрийна й так не висидить довго у дворищі. Вона швидко найде собі другого чоловіка, який захистить її від напасти.

— Гадаєте?

— Так! У неї вельми пристрасна вдача і видно, що в горах, звідки вона родом, жінки й чоловіки не дуже міцно звязані подружжям. Святополк сказав виразно, що Заріччя є для вдови тільки так довго, доки не віддасться, а тоді переходить на його діти, або на вас.

Довго гуторили Грива і Станко про вдачу боярині, про її клопоти та про те, що не можна

поділити три селища на чотири частини. Правда, сини Ольги швидко втратили батька і тому вельми шанували і любили поважну, тямущу матір, а її воля була для них законом. Та бояриня знала, що вони поженяться, а тоді прийдеться двом хазяйкакам господарити біля одного горшка. Десятьох мужів, мовляв, засяде у згоді біля одного казана, та в одній хаті навіть мати з дочкою не проживуть у злагоді, якщо обі захочуть верховодити.

— Ти, Гриво, — сказав укінці після довшої надуми, — скажи боярині, щоб поділила майно так, якби мене не було. Оце дворище, де ми тепер, це придане моєї невісти. Я тут осяду і не стану непокоїти її старости молодою хазяйкою. Моя пайка хай буде її вдовиним вином. Крім цього порадь їй, щоб не дробила майна, а корчувала дикі заросляки на Підгірі. Там землі багато, людей мало, можна бранцями та закупами насадити нову волость для Млада. І він і Ярослав молодики, багато дечого зможуть ще придбати у княжій дружині, тож нехай не сидять дома, а йдуть у світ. Доки мати здорова та дужа, на біса їх у волости. І без них буде кому ловити дівчата на Купала та ходити зимою на медведі та вовки!

Другої днини Станко і Грач посідмали коні і стали прощатись з Соломиричем та товаришами. Всього двох узяв зі собою Збранич для більшої безпеки, решту залишив воеводі. Перед виїздом сам воевода приобіцяв йому заопікуватися якслід закопанним грошем Козняка і десь після першого подою не було уже Станка у Мощаниці.

КОНУНГ СВЕН

Того самого вечора, коли Грива зі Збраничем радилися у Мощаниці над добром городської волости, до Києва доїздив самітній Свен. Їхав по волі, пильно розглядався довкола та поза себе. А доводилось стрічати чимало людей на великому шляху, який вів із Києва на Ізкоростень, Овруч, у Луцьк та Володимир. Були це здебільша купці або втікачі з пограниччя, які на час заверюхи переносилися у спокійніший край на півночі. Від цих то утікачів дізнався Свен, що печенізькі орди наступили вже на землі Володимира та що вся дружина вийшла на пограниччя їм назустріч. По цьому боці річки Стугни мало прийти до рішального бою. Але орди були ще заняті грабежами пограниччя, а відділи Олешича ганялися за ними, так що ніколи не було всіх сил разом, тимто одні боїлися других.

А ось і перші київські сади, повні скиненої на моріг, запашної садовини та пооббиваного з дерев привялого вже листя. Високі тини городських укріплень гостро зазначувалися на тлі неба. Свен стримався. Його могли не пропустити у город. Скинув лук, рогатину, зліз з коня, закинув на ліве плече кожух так, що закривав зовсім зранену руку, а сам пішов, як колись давно, певним, безпечним кроком у ворота. У сутіні вечора не видно було знищеного одягу, примарнілого лица та сивого чуба воєводи. Гордо піднята голова та брязк меча

об чревії давав знати всім, що йде озброєний, княжий муж. І справді. При воротах держали варту наймолодші з тих, що їх зібрав був Путята. Вони не знали зовсім про наміри Свена, бо ні Добриня, ні Мстислав, ні Путята не розголошували сумної слави зрадника — та вони знали, хто він і тому не спинювали його. Навпаки, вони віддали належний воеводі поклін і Свен перейшов.

„Скажіть, Норми! — погадав про себе варяг, — чи лев ускочив між стадо волів, чи у пастку? Чи київські воеводи знали про те, що він був проводирем ятвягів, а не нещасний данський князь? Чи ждали на нього, чи ні? Чи Рогніда приготувала варягів, франків та інших християн до повстання? Куди дівається князь? Коли вертається?!“

Мимохіть повернув Свен праворуч туди, де у саді було посілля Козняка. Без труду переліз огорожу і присів у густих кущах. За цими кущами проходила стежка, яка окружала весь просторий сад. Оттут у затишші приляг Свен загорнувшись у кожух і довго роздумував.

Коли він ступав вулицями заснулого Києва, місяць клав уже його тінь на стіни домів і парканів. Всього кілька нічних мандрівників стрілило його і кожний з острахом уступав на бік перед темною його появою. Він минув Берестово та двір Рогніди і став сходити на Поділ, коли нагло в ясному сяйві місяця побачив гурток людей. Перший між ними був високого росту з широким білим лицем, а довга руда борода світилася у промінні як золото. За ним ступало кількох ратників у ша-

дочках та коротких каптанах з широкими мечами при боці. Свен станув.

— Еріх! — закликав півголосом.

— На Одіна! Це ти, Свене? — пізнав його рудий, — крайній час, крайній час! Гадаю, що врешті почнеться рух!

Тут Еріх затер руки, наче від холоду.

— Кажеш, крайній час? — спитав Свен.

— Егеж! Усі ждемо знаку, а за той час вороги не сплять.

— Вороги? Які?

— Рогніда та її прихильники.

— То Рогніда не з нами?

— З нами і не з нами! — неохоче відповів Еріх. — Ходи зі мною до Дауда. Там сьогодні всі наші зібралися на нараду, то довідаєшся про все.

Еріх аж тепер помітив, що воевода не рухає лівою рукою.

— Ти ранений? — спитав.

— Як бачиш!

— Бачу, що ти марний та обдертий. Невжеж тобі не повелося?

— Ходи до Дауда, почуєш. І мій язик не листок трепети.

Мовчки минули останній закрут вулиці і ось величезним грайливим дзеркалом блиснула перед ними пристань. Місячне сяєво лежало на воді довженною сріблитою смугою, ніби на поверхню чорної води вилив хтось пливкий метал. Кожний найменший рух, кожний скок Дніпрові риби значився на поверхні кружальцями. У сріблстій мря-

ці губився лівий беріг ріки, так що здавалося, що Поділ лежить над морем. Мимохіть спинився Свен над рікою і задивився у масу води.

— Чого ти? — наставав Еріх. — Ходи, пізно буде, розійдуться...

— Ізпід коріння світового ясеня текуть води! — півголосом сказав на те Свен.

— Ігдразіль має їм на прощання кріслатим гіллям і вони не вертаються уже до нього. Що минуло пропало, а що не пропало, щойно перед нами...

З острахом глянув Ерік на товариша. Такі вислови чував він від скальдів, мудрців далекої півночі, від ворожбитів, які на білу скатертину кидали таблички з пророчими рунами.

Мовчки зайшли у домівку Ібн Дауда, арабського жида, де сходилися залюбки засібніші бояри, огнищани та купці на грецьке вино, бендж та гру в кости. А дехто розказував довіреном, що в саді, біля хати, що сягав аж по Дніпро, має проворний син Ізраїля розкішно уладжені домівки, і в них прегарні з усіх народів землі вибрані дівчата. Ібн Дауд торгував невільницями та рабами з іншими жидами або з чужинцями.

У сад Дауда мали доступ тільки добре знані власникові багатії, майже без вийнятку чужинці. Бували там і свої, та цих старався Дауд яко-мога найшвидше усувати і не одного київського мерця виловили вже рибалки біля Витичева з Дніпрових глибин, без знаку побоїв або ран. Свен знав про всякі темні діла Дауда, знав також, що він скупю-

вуге молодих здорових рабів, яких крадькома вивозять через усю Европу до Італії та Еспанії, знав, що через руки цього безсовісного торговця йде крадене добро з Києва, Вишгороду, Витичева — проте він не видавав його ні словом. Ібн Дауд мав найпроворніших посередників у всіх землях Володимира і міг найшвидше поширити потрібну поголоску, чи вивідати про якусь важну подію. Він обертав величезними сумами гроша і знав дорогу до всіх, кого можна було обдурити, чи перекупити. А набув він усе те своєю небуденною проворністю серед людей, які були наївні та добросердні. Щирість, добросердя та наївна простота складалася споконвіку на вдачу полян і обдурити їх було дуже легко. При всій силі своїх хитрощів та відвазі Дауд зблід, коли побачив перед собою Свена.

— Ти, тут, воеводо, живий? — і насилу потягнув його за собою на другий бік сіней у малу кімнатку, де звичайно просиджував сам.

— Єгово! — відсапнув, запускаючи завісу та закривши подушкою мале віконце, крізь яке можна було заглядати з вулиці.

— Чого боїшся, боягузе? — спитав Свен. — Невжеж мене шукають?

— Шукати? Хтож мав би тебе шукати, достойний? — спитав жид з цікавістю зачаєного хижака.

— Ті, кого ти боїшся! — була відповідь.

Ібн Дауд покрутив головою та пробурмотів під носом проклін:

— Я знаю, що ятвягів розбили. Хтоб то сподівався, що волиняки позбираються на час!

— Дістали наказ і людей з Києва!

— Що? з Києва? Це не може бути! — підскачів Ібн Дауд і аж запінився від схвилювання. — Я весь час стежив за подіями. Добриня вмирає і мабуть умре. Олещич повів усі вої під Витичів та на Стугну, Мстислав поїхав у червенські городи. У Києві нема нікого, хто посилав би биричів, а ще й воеводів!

— Не верзи і не скаржся! Ось ця рана від киянина, якого я знаю.

Аж тепер догадався Ібн Дауд, чого передо всім треба його гостеві. Живо метнувся за водою, ліками та одягом. Пораючися, розпитував про подробиці битви.

— Не питай, поганий, про те, що не належить до твого діла. Тебе очевидно цікавлять гроші Козняка. Правда?

— Ну, гроші також! — признав жид. — Без грошей нема війни, ні права, ні вигоди, ні торгу. Мене вельми гризло, що ти, достойний, роздав гроші ятвягам, а їх побили. Хто знає? Може саме ті ятвяги й повтікали, що мали гроші?

— Не бійся! — засміявся Свен. — Хто годує собаку перед ловами, той і свинського хвоста не зловить! Гроші закопані!

— Чи тільки безпечно?

— Аж надто!

— Якто надто?

— А так! Якщо не виграємо і не підемо по них збройною рукою, так вони пропали!

— Гм! Воно тяжко буде виграти, якщо Олещич розібе печенігів.

— Ба, ми станемо тут у Києві певною ногою.

— Коли?

— А хочби і зараз!

Вичепурений та відсвіжений якимись незна-
ними східними пахощами, Свен увійшов у віталь-
ню. При довгому низькому столі сиділо тут до
трицять мужів у дозрілому віці, деякі з них світи-
ли вже навіть сивиною й лисим черепом. Тяглі, ви-
разисті обличчя вказували на германське похо-
дження більшої половини з них. Останні були оче-
видно греки, та без огляду на велику різницю у
вигляді, всі почували себе свobodно. Швидко опо-
режнювалися срібні чарки з темним грецьким ви-
ном, тільки кошочки з усякими східними солодо-
щами залишалися нетикані. У розмові раз-у-раз по-
вторялися ймення Рогніди, Володимира, Арне, До-
брині, Путяті. Та як тільки появився на порозі
Свен, усі враз замовкли і погляди всіх звернулися
на нього. Добру хвилину глядів Свен на зібраних
зором вужа, якого сила приковує до місця доби-
чу. Свен знав добре силу свого зору, його права
рука піднялася над голови зібраних повільним
святочним рухом жерця.

— Вікінги, діти далеких земель, яких доля
кинула в чужину, привіт вам! — сказав врешті
низьким, сильним голосом.

— Привіт, привіт! — загомонило у зборі.

— З далекого заходу підіймається з безодні
голова злющої, зрадливої богині Ран. Весла кра-
сяться кровю її дітей і гуде буря. Вже Гель дер-

жить клятого Фафніра, а його кров дає переможцеві непоборну силу.

Тут меч блиснув у руці Свена, той сам грізний меч, яким стільки душ виправив вже у безодню ночі.

— Вперед, вперед, за тобою Свене! — закричали варяги, а навіть греки, які тільки дещо розуміли зі слів воеводи, піддалися непереможному впливові його появи. І вони теж підняли чарки з окликом „Ніка“! наче витали імператора. Коли дещо притихли оклики, Свен знову підняв руку.

— Так волею вашою є, щоб я, Свен Герюльфсон, був керманичем вашого судна?

— Так, так! Слава конунгові! — закричали варяги і змовкли, наче залякані звуком своїх слів.

— Добре, обіймаю провід! — закликав Свен. — Буду конунгом, доки не положу під ноги всіх ворогів і не подвигну у Києві стягу нової держави вікінгів.

Сів при столі і велів Даудові подати вина.

— А тепер розкажи, Еріху, коротко і звязко, що сталося за час моєї неприсутности у Києві.

— Недобре сталося, конунгу! — відповів Еріх. — Завели нас франки, завела Рогніда, завели деревляни, завели бояри. Ми — самі!

— А Рогніда?

— Вона казала нам передовсім присягати своєму синові, а ми знаємо тільки тебе. Та вона потягла за собою деревлянських бояр, яких відпочинки приїхали в Київ два дні тому. Вони привезли вістку про перемогу дулібів та твою смерть.

— Довго живе той, кого поховають лихі язички. Залишіть Рогніду мені. У мене вільна рука, а місце подруги конунґа ще незаняте!

Аж ахнули варяги почувши таке. Справді! Подружжя Свена з Рогнідою дало б йому рішучу перевагу в городі та забезпечило б владу аж до приходу Володимира. А до цього часу прийдуть зі Скандинавії та з Полоцька нові полки, печеніги переймуть князя на порогах, як колись великого Святослава...

Тимчасом Свен допитувався дальше про боярство і дізнався, що Мощанин вельми притих і знову навязав зносини з Добринею та Олешичем і тільки один волхв Ярослав бажає їм добра. Та він стоїть сам один серед населення, яке й чути не хоче про іншого володаря.

Дізнавшись про все те, Свен попрощався і велів чотирьом відомим з хоробрости мужам іти за собою. Ще цієї ночі мали прислати Свену всіх озброєних парубків. Він прямував у своє посілля на Берестово, де не був іще від свого виїзду на Волинь. Вийшовши на площу перед княжий двір, розглянувся довкола. Площа була пуста, залита пливким сріблом місяця, на якому чорно значились тіні п'ятох варягів, ніби п'ятох демонів на ясній поляні бога світла. Перед ними дрімав серед розкішного запашного саду терем Володимира, а де-що далі при зїзді на Поділ світилися два кам'яні стовпи при брамі двора Рогніди. Біля терему наглухо заперті, сріблом ковані ворота капища надали зір блеском полірованого металю, а по тому

боці площі вершилися стрімкі кривлі будинків варяга.

— Ти, Еріху, підеш до волхва Ярослава і попередити його, що в саді Перуна біля капища стане ще сьогодні вночі залога. Вона займе досвіта терем і двір Рогніди та не пустить на площу крамарів!

Звук рога вітав Свена при вступі у посілля. Придверник давав рогом знати, що сталася надзвичайна подія і будив мешканців. Дворище Свена не було порожнє, хоча й не було у ньому господаря. Перші привітали воеводу-конунга гридні-прибічники, опісля тивуни, які управляли маєтками Свена, а на осінь прибули у Київ з усіма земельними плодами та з усією варязькою прислужкою, вкінці гості з Новгороду, Ізкоростеня, Овруча, Полоцька. Їх попрохав був до себе Свен на осінь, бо надіявся, що треба буде йому ще до приїзду збройної сили для своїх плянів. Коли всі зібралися на майдані, колишній сотник полку Свена Карльзефній голосно окликнув конунга. Враз добули мечів і вдарили об щити гридні, тивуни, і челядь, а там гості зрозуміли вмиль, що тут іде про подвигнення нової держави вікінгів і з захопленням прилучилися до оклику.

— Слава конунгові! — загомонів грізний оклик яких двоохсот грудей, а стук мечів наповнив повітря брязкотом. Заворушилося щось у сусідніх боярських дворах, почулися запити та оклики, але ніхто не йшов глядіти чи слухати. Без сторонніх свідків, самотно відбулося проголошення но-

вого володаря Києва, наче не рїшалася тут доля усього народу, а тільки самого Свена та його приятелїв.

Конунг не журився тим, бо знав, що щойно успіх помножує ряди переможцїв, а покищо треба обмежитися до власних сил. Він вислав Карльзефнїя з гїстьми, щоб обсадили вартівні при західних та північних брамах Києва, а сам зі своїми вирушив на княжу gridницю, де, як довідався, пробувало до сотні отрокїв та старих, вислужених gridнїв, яких полишив Олешич для безпеки княжого двора.

Охоче ступали варяги за ватажком, якому теж неначе убуло трицять рокїв. Він видав наказ побивати кожного, хто не піде з ними і стихійне бажання бою та розливу крови, вроджене варягам, пробудилося у всіх. Викликуючи радісно, вони з брязкотом та тупотом бігли до ворїт терему.

— Хто йде? — почулося питання, і у фіртці біля великих зачинених ворїт, появилися дві голови — одна старшого gridня у шоломі, друга молоденького отрока, вся в кучерях, з невинними очима дївчини та дитячим закроєм уст. Фіртка була заставлена високою на лікоть камяною плитою, так що треба було її переступати. Оба вартові вихилилися поза плиту, наче через вікно.

— Конунг Руси! — відповїв Гялляр Фіннгоге, славний зі своїх убивств і грабіжей у північній Німеччині.

— Виж знайте, що князя нема, Добриня лежить недужий, а Олешич у полі, Путята й Моща-

нин у своїх дворищах, а при недужому є тільки духовник Євзевій, — відповів старший вартовий.

— Саме тому ми ведемо конунґа Свена, якого вам треба!

Мимохіть подався вартовий, а лице його приблідло, коли побачив перед собою Свена.

— Воеводо, — почав, — не личить тобі у ночі п'яним гамором...

Не скінчив, бо в цей мент ратище Гялляра пробило йому шию наскрізь і юрбою хлинули варяги на майдан...

— УGRIDНИЦІ не залишіть ніодного живим, хто не признає нової влади! — приказав Свен. — Гяляр поведе вас. А я піду приборкати Добриню.

Тільки з чотирьома GRIDНЯМИ подався Свен у терем, але ще заки дійшов до світлиці, де лежав Добриня, почув відомий йому рев варягів, що вбивали опірних GRIDНІВ.

XXII.

СЛОВО ДОБРИНИ

Була це та сама світлиця, де радився було Володимир з Добринею, Путятою, Олешичем та Мощанином, яку відповідь дати грекам. На лежанці спочивав Добриня, томлений смертною недугою. Вона вже вдруге цього літа повалила його наче кріслатого дуба у пралісі, і цим разом на веселому погідному обличчі старого витязя покляла вже Морана свою холодну руку. Добриня догоряв і тільки ще слабі проблиски життя світили-

ся в його глибоких темних очах. Та все таки з них гляділа ще молодеча сила духа. Біля недужого сидів на високому стільці праведник Євзевій в епітрахилі, а на столі біля нього стояв простий деревляний хрест та замкнена скриночка. Дві воскові свічки горіли по боках хреста.

— На санях — говорив Добриня — буває людина мудріша від усіх ідолів, яким поклонялася в житті. У мене мало часу і я бажаю вмерти християнином.

— Я так і знав, що це дух твій лякається темного майбутнього — відповів Євзевій.

Добриня усміхнувся.

— Ні, брате! Жаху в мене немає! Я не лякаюся нічого. Бо хто все життя ходив просто і ні разу не збочив з наміченого шляху, той жив праведно.

— Ба, але чи шлях цей та ціль були добрі, гарні, милі Богу?

— Усе, що потрібне та корисне для рідного краю — добре, благородне, праведне, а всі дороги, які ведуть до цього — гарні!

Перевів дух, попив із кубка меду й опав на лежанку.

— Не думай, що у домашньому побуті державний муж може глядіти насолоди у злочині, що добрий, тямущий володар, може бути поганою людиною. Не вір у це, бо це брехня! Нема людини праведної в одному, а лихої у другому! Бо поганий приклад це згіршення, а згіршення це теж злочин!

— Саме того й учитъ нас наша свята віра!... замiтив духовник, — бо писано єсть...

— Стривай, я хочу тебе спитати, чим араб, печенiг, грек чи полянин рiжнi мiж собою? Вірою, мовою, звичаєм, ношею — та всі вони люди. І кожний з них тим більше варта, чим більше має в собі людяности. Бо поза нею немає для людини нічого загально цінного. От, тепер у хвилині важкої недуги бачу це ясно перед собою, як ніколи раніше, і чую, що саме так, а не інакше, думає Володимир. А тепер скажу тобі ще, навіщо мені хресту. На те, Євзевіє, щоб мати христiянський похорон, щоб нарiд бачив, що старий, славний Добриня був христiянином. Навiть у смерті хочу послужити князевi і народовi і прокласти шлях до нового майбутнього. Раз бажаємо стати у ряді народів і держав світа, то мусимо мiж них самi ввійти, як рiвнi мiж рiвних, а то вони нас зайдять!...

— Якжеж мені хрестити поганина, який навiть не бажає вислухати поук духовника?

— Ти не хрестиш поганина, а Добриню. Там це!

Він узяв із рук Євзевiя деревляний хрест та в той самий мент дикi оклики, зойки, стогони, проклони, потрясли повітрям.

— Що це?

— У гридниці бються! — сказав один із отроків.

— Невже печенiги? — злякався дяк.

— Щоб воно не було, якщо ви христiяни, клякайте враз зі мною прочитати молитви на iсход

душі, якщо ні, так відійдіть — спокійним суворим голосом сказав Євзевій.

Один отрок і дяк поклякали вмить. У грідницю увійшло чотирьох варязьких гріднів. Вони уставилися по боках дверей. Зпоза них виступив на середину світлиці до демона подібний конунг Свен. Побачивши в руках Добрині хрест, Свен засміявся.

— Вітай, Добрине, вітай і вибачай, що роблю те, що ти повинен був вчинити ще за Ярополка!

— Так ти посягаєш на великокняжу шапку? — спитав Добриня.

— Ні, не посягаю, а маю її вже і вдержу ось чим!

Тут стукнув мечем об долівку.

— Ізпід ніг володаря вириваєш землю, зрошену кровю тих, які впали за нього у боях із воєводами і гадаєш, що ця земля стерпить тебе над собою?

Глум звучав у голосі недужого і не було в ньому ні сліду збентеження чи остраху.

— Гадаєш, старче, що я прийшов слухати бідкання солом'яних героїв? Я тямлю тільки наші колишні спільні бої і тому приходжу до тебе як конунг до недужого боярина. Інакше я прислав би сюди парубків, щоб викинути стерво на гній! Не роблю я цього, але і ти не дратуй мене, а передай владу і скарб, як ялося при зміні володаря.

Та тут вмшався Євзевій.

— Вибач, воєводо, іноківі, що перепиню тебе. Але бачиш у цій кімнаті між нами уже почу-

вається подих смерти. Того, хто вмирає не злякаєш, якщо він помирився з Господом Богом.

— Стривай, Євзевіе, вуха нового конунга не послухають слів святця — відповів за Свена Добрина.

— Може бути вони послухають державного мужа, тільки не у прияві третього. Бо слова правди бувають гіркі. Відійди у мирі!

Духовник відійшов мовчки, а Свен сів на лаву. У цей мент був він тільки втомленою людиною.

— Старий дурень лякає смертю героя, який з нею їсть, не і спати лягає! — заглузував Свен.

— Твоя лють — відповів Добрина, — звертається проти тебе самого, товаришу.

— Не товариш я тобі, а конунг! — гордо сказав Свен — а ти повинен якслід почитати конунга.

Добриня сів на ложі, наче нова сила вселилася в нього і суху, кістляву руку витягнув до Свена.

— Свене! Ми пів світа звоювали, збираючи землі для Володимира і позбірали їх якслід. Ти навіть обагрив руку Ярополка, щоб найбільшій силі дати і найбільшу владу, а тепер ти сам підносиш руку на неї з особистої ненависти і гадаєш, що твій меч саме так зможе зрубати Володимира, як зміг Ярополка?.. Нерозумний, безглуздий карлику! Невжеж ти не бачиш того, що між тобою і престолом зросла стіна, якої і грецьким вогнем не спалиш і сірим вовком не перескочиш і орлом не перелетиш. Послухай мене, кинь усе і тікай звідсіля у свою льодову батьківщину, а то стіна,

яку бажаєш підкопати, роздушить тебе! Ти став конунгом на сотні чи двох gridнів, війна, яку за-тїваєш, це боярська крамола, а буря, яку починаєш, це буря у глечику!...

Слова Добрині не переконали Свена, але зацікавили його. Він підняв утомлену голову і з насміхом глянув в очі старому.

— У глечику? Ха, ха! Пожди старий, день-два, а побачиш, як широке народне море загуде славою новому конунгові, і йому поклоняться всі, як кланялися колись Аскольдові!

— Аскольдова могила по нинішній день стоїть під Києвом і багато-багато таких могил по світі, де спочивають самозванці. А знаєш ти чому? Тому, що влада це не гріш і не зброя, а закон, якого власником є цілий нарід від боярина до мужика. Один кланяється Христові, другий Одінові, та всі коряться Силі, а єдина сила в державі — сила народу.

— А таки я зарубав Ярополка і клянуся Одіном, що не спічну, доки цією рукою не подвигну і на могилі Володимира своєї влади!

— Ти, Свене? Ні, не ти побив Ярополка, а воля народу, яка змагала до обеднання руських земель. Як бджоли проганяють трутнів та побивають зайві матки, так погинули Олег і Ярополк. Ти був тільки ножем у руці, рукою князь, витязем — Русь!... Тільки такий самозванець добуває вінка і слави, який є виразником бажань народу.

Свен перейшовся по кімнаті, станув при вікні та довгу хвилину глядів крізь вікно, як його

гридні зносили до вогнів на майдані добичу, найдену в княжій гридниці. Від сходу біліло вже небо й віяло холодом близької осені. Відвернувся.

— Не питав я ні рунів ні скальдів — сказав поважним, супокійним голосом, — не питав нікого, тільки власного меча та власної волі. Отже не буду слухати і твоєї балачки, Добрине, хоча й за нею стоїть мудрість державного мужа. Та залишім це, а побалакаймо радше про скарб.

Добриня зідхнув.

— Скарбу того нема на Берестовому. Я знав, що без дружини не вдержу у безпеці скарбу, тому я віддав його земським і огнищанам. Путята буде знати, де він. Попробуй, Свене. Якщо Путята і земство віддадуть тобі гроші, так вони і твою владу приймуть, а ні...

— Як ні, то вирву їм золото враз із життям! — крикнув варяг.

— Якщо твоя сила, то ще кажу: пробуй!

Свен не надіявся, щоб скарб міг бути в руках земських бояр та міщанства. Він не знав, що Добриня після першого приступу недуги віддав усе срібло та золото відпоручникам міщан та купців у прияві Путяти. Свен зрозумів, що без скарбу, без доброї волі бояр, чи огнищан його ворохобня надибувала нову перепону. Одначе ця перепона не зломила завзяття варяга, а зміцнила його.

Владним рухом руки попрощав Добриню і вийшов на майдан до своїх. Гяляр звістив йому, що із гриднів Володимира не піддався ніхто, тіль-

ки кількох отроків прохало помилування, але це були здебільша хлопчаки-діти.

— Щож ти вчинив із ними?

— Нічого, вони погинули теж! У нас не було часу бавитися з дітьми.

Свен зціпив зуби, мало не вибухнув:

— Так, але не подумав ти, що це боярські діти, яких смерть не простять нам бояри ніколи?

— Ха, ха! Єдиний боярин, на якого оглядається конунг вікінгів, висить при його боці!

— Правда, — підтвердив Свен, але в голосі його не було певности. Після того скорою ходою подався в посілля Рогніди.

Княгиня вже не спала, але не встигла ще як слід одягнутися. Коли Снорре приніс вістку, що Свен надходить, на ній була тільки мірта та зверхня нагортка. Коротке, втяте перед кількома місяцями волосся ще не відросло й вона швидко повязала його хустиною. Так прийняла Свена. Варяг привітав її з пошаною та довгу хвилину приглядався їй з подивом. За останні місяці у вигляді княгині зайшли чималі зміни. Краса її не зівяла, та втратила жіночу ніжність та м'якість. Її прегарні риси наче скамяніли у холодній суворости. Не любов красувалася на її обличчі, а повага та сила. Хвилинами стягала брови й затискала уста.

— Вітай, Рогнідо — сказав варяг, сідаючи на ослі. — Як бачиш, я одним махом, як пристало на вікінга, здобув Берестово і на мому чолі великокняжа шапка нашого спільного ворога!

— Шапка? Не бачу її! Чую тільки, що ти по-

бив гриднів та пограбував гридницю. Та надаремне я виглядала війська, наємних ятвягів, варязьких полків, змієвих човнів. Бачу голову, на якій є місце на вінок конунга, та вінка не бачу.

— Кривдиш мене і моїх гриднів, Рогнідо! — відповів Свен спокійно.

— Недобре мужеві нежняжої крові сягати рукою по владу, коли вона йому не належиться. А ще влада вкрадена дитині... — Тут вказала рукою на ліжко Ізяслава.

— Говориш як жінка, Рогнідо! Ти бажала, правда, щоб наші земляки присягали на вірність йому, та з цього не вийшло нічого! Ніякий вікінг не покориться жінці, ні дитині! Сама знаєш, що я не бажаю влади для себе, але мушу взяти її, бо як ні, то возьме її Гялляр чи Еріх чи який другий ватажок, раз вона випала з рук Володимира. У тебе є відпоручники деревлянських бояр, накажи їм привести рать, а вдержавши Київ, ще до приходу Володимира, заволодіємо землями!

— Ми? Хіба ти, а не я! — ворожим тоном відповіла княгиня.

— Так я, але з тобою, Рогнідо, а після мене... він.

Тут кивнув головою у сторону дитини.

Кров хлинула до лица Рогніди. Ніж убийника, отрута, у смертних судорогах скорчені тіла то Свена, то Ізяслава, її власна смерть — все те склуплене, перемішане у якийсь дивовижний хаос промайнуло лискавкою в її уяві. Вона рішилася відразу.

— Хай буде! — сказала спокійно! — Годжуся! Та ти не сподівайся деревлянської рати. Я сама надіялася, що пам'ять побитих Ольгою бояр та племінного князя живе ще в народі. Та я помилилася. Вони всі вдоволені ладом та безпекою, а хто ще не забув на кров предків, той не має сміливости кинути боеве гасло між ситих і п'яних бояр. Деревляни не варяги, Свене, пам'ять у них коротка, а чим більше світяться плуги, тим більше ржавіють мечі. Тільки полочани не забули ще Рогволода й їх рать є вже на пів днини дороги на ріці. Невелика вона та добірна, а веде її давній дворецький мого батька, боярин з варязького роду Гельгі. Якщо її поміч дасть тобі перемогу, то користуйся нею. Якщо ні, так я під її охороною відіду у Полоцьк, а тобі лишу тут вільну руку у всьому.

— Пішли зараз за дружиною і накажи їй вдарити на киян, якщо між нами прийде до боротьби.

— Від цієї хвилини ми заодно? — спитала Рогніда, встаючи.

— Так!

— Боги чули твоє слово! — закликала Рогніда, а в голосі її звучав тріумф.

XXIII.

БУРЯ У ГЛЕЧИКУ

Серед загального пригноблення, яке панувало в Києві від нападу печенігів та через відсутність князя, замах Свена викликав серед населення нечуване озлоблення. Якто, тоді коли там над Стугною рішалася доля цієї полянської землі, кляті

варяги розбивали єдину безпеку народу — укріплене місто? Саме тоді, коли всі з тугою виглядали свого сонечка — Володимира, самозванець займає його престіл, а з володаря величезної держави руського племені робить ізгоя? На Перуна та Дива! Горе йому й усім, що з ним!

Вже з ранку озброєні огнищани, купці, ремісники та передміщани стали збиратися юрбою на вулицях та Подолі, біля пристані та при виїзді на Берестово. Всі знали вовчу вдачу варягів і всі раді були з того, що Володимир вивіз варязькі полки у Візантію; а тут варяги мали б стати панами усїєї землі? Жорстокість, безоглядність, нахабність та несправедливість варягів були надто відомі, їх геройство у мирному побуті було скоріше хибою ніж прикметою, а саме мирне пожиття, а не воєнну заверюху любить спокійний невієськовий громадянин. Тимто всі гуртки рішили не приймати нової влади та порозумітися з земським боярством, яке у неприяві дружини правило городом та землею.

Рівночасно у домі Путяти зібралися визначніші земські бояри. Бракло тільки Мощанина, який від двох днів чомусь не покидав капища на Берестовому. Страшне обурення панувало у зборі. Ось на площі перед княжим теремом валяються у пилі окервавлені та до нага обдерті тіла любимців — дітей, викохані матерями, випещені батьками, нерідко уже на старости літ. Як тільки Путята появився між боярством, скажена лють вибухнула між зібраними, немов то старий боярин відповідав за те, що сталося.

— Ти вигубив наші діти! — кричали одні.

— Кров їх упаде на тебе та на твоїх! — ревіли напів через плач другі.

— Чи дозволите сказати слово, брати? — спитав. — І я заплатив смертю свого наймолодшого внука! — була спокійна відповідь і враз випрямила похилена стать старця понад голови всіх. — Ніхто не сміє сказати, щоб моя жертва була менша від інших. А щодо провини, то у чому вона? Чи в тому, що я піддав вам гадку післати діти у княжу дружину? Тут завинила злочинна злоба варягів, тож на них відомстіть свою кривду!

— Нехай князь карає винних, це не наше діло!

— Кажеш, що нам ніяке діло до княжих справ? А чомуто земські ремствують на дружинників та на дружинних бояр? Бо держава стояла досі тільки на них, а не на вас. Володимир перший вирікся варязької дружини, і опер свою владу на вас, а ви кричите, яке вам діло? Свен зрозумів це найкраще і вчас налякав вас, а тепер посягає по княжий стіл. Саме був у мене його післанець. Він домагається видачі скарбу!

Мовчанка залягла збір. Якто? Після різні дітей, варяг домагається від земського боярства влади, скарбу, піддачі, вірності? Це ж нечуване!

— Володимир? Наше сонце? Кудам там? — кричали голоси. — Це варяги творили таке в Полоцьку, а в нас за Ігоря!

Гамір ріс із кожною хвилиною, врешті молодші кинули гасло: „До зброї!”

Вибрали Путяту воеводою, а цей призначив двох ватажків — бояр Святослава Гречника і Богдара Болестратича, які мали закликати на рать огнищан Києва.

Уперше від довшого часу зароївся знову майдан біля капища Перуна. Варяги не дозволили крамарям торгувати на площі, де лежали тіла побитих княжих гріднів і лють київських „гостей”, сторонських купців, була безмежна. Вони бач звикли до того, що навіть візантійські астіноми були з ними чемні, а тут якісь дикі варяги нахабно їх проганяли. Усі просто пішли під капище надуті і почали шептати зі собою, а там і покликали волхва Ярослава та прохали прийняти жертву для богів. За той час, як вони молилися, їх служба відвозила крам з торговиці, а за часок верталися і кожний ніс свому господинові зброю. Заки хто міг визнатися у чому річ, щезла повага і побожність вірних, а волхв опинився нагло перед ватагою добре озброєних мужів. Були це досвідні люди, здебільша гречники або залозники, більше воляки ніж купці, які у нічому не уступали варягам, бували у боях з печенігами, бродниками, болгарами, греками, ятвягами.

І обвалом грянули „гості” з челяддю на неприготованих ратників Еріха. Почався бій біля капища. Полк Еріха певно був би розбігся, якби Свен не післав був Гялляра з його відділом і не привернув рівноваги. Але й київським „гостям” прибула підмога. Велика юрба народу залила площу, а між нею видніли на коні Богдар та чималий гурт зем-

ських бояр. Дощ ратищ та стріл посипався на людей Гялляра, і Свен, який приглядався всьому з вікон терему, зрозумів, що до приходу Гельгія може хіба тільки боронитися на Берестовому і то з напругою всіх сил. Еріх і Гялляр із втратами перейшли у княжий двір. Капище залишилося в руках купців, а оклик тріумфу привітав цю перемогу.

З другого боку Путята вислав Святослава Гречника з іншою ватагою в обхід, щоб від ріки оточити Берестово і через сади Рогніди напасти на варягів у теремі. Після обіду мав великий вічевий дзвін киян дати знак до головного бою. Варяги після першого наступу киян зрозуміли, що не обрахували своїх сил визвавши до бою велитня. Поляни не були кельтороманські здохляки, ані зашиті у шкіру тюленя й озброєні кістяними стрілами люди півночі. У своєму серці вони не знали страху перед появою варягів, як мешканці Німеччини, Франції, Італії або Англії. Варяг був для русича купцем або гриднем князя, свого чи ворожого, який справді служив вірно, хоробро, справно, та пересічний русич почував себе на силах творити те саме. Варяги знали про це й тому залюбки осідали на землю боярами, або бралися до торгівлі і старалися уникати суперечки й ворожнечі. Не було це важко, бо руське плем'я було з природи миролюбне і хоч сильне, відважне та завзяте, не рвалося до бою без кінцевої потреби.

Були думки, щоб післати і сповістити Олешича про замах Свена. Та Путята не згодився, боявся, що на вістку про київські події половина вій-

ська знад річки Стугни покине стан; хоч можна б тоді побити варягів, але погряниччя залишилось би без оборони і як колись за Святослава, печеніги облягли б Київ.

— На час до заходу сонця скажу вдарити у вічевий дзвін! — рішив Путята, — а тоді скочимо рівночасно з обох боків і на вечір знову будемо панами у власній хаті!...

Тимчасом на Дніпрі плили човни здовж лівого берега незаметно для киян, швидко і справно. Пізнати було, що правили ними справжні моряки, навиклі до морських валів та річних бистрин. На носі переднього байдака стояв високий сивобородий муж у крилатому шоломі, дещо схожий на Добриню. Переди байдаків були повирізувані у всілякі дивовижні страховинні подоби зміїв, вовків, медведів, не було тільки щогол, ні вітрил, а то можна б було гадати, що нові варяги йдуть на підмогу Свеніві. Були це полочани, здебільша варяги, або давні гридні Рогволода.

Байдаків було двадцять, а в кожному у заграві сонця блищало до півсотні ясних шоломів. Довгим рядом причалили байдаки до берега і заки хто міг сповістити воеводу Святослава, десять сотень гриднів було вже на березі. Вони полишили човни біля прибережних палів, а самі швидко та в порядку стали дертися на Берестово. Крик піднявся між жінками, старцями та дітьми, які бажали остерегти своїх. Та вже було запізно. Крикам остороги відповів зі садів Рогніди брязк зброї та гомін боротьби. Це полочани Гельгія наскочили у садах

на людей Святослава і вмиль почалася січа. Здрігнувся Свен у теремі, почувши лоскіт. Замкнений звідусіль, він міг тільки вмерти. Але свідомість суворого становища ні на хвилину не збентежила його. Він казав отрокові привязати собі щит до лівого рамени, а підгоєне передрамя овінути під щитом овечою шкірою. Запустив на лице окап шолсму і вийшов на рундук. Схвильовані та мовчазні зібралися варяги довкола конунга.

— Вікінги! — закликав Свен могутнім голо-
сом, який глушив навіть гомін вічевого дзвона. —
Ось хвилинка рішення! Один спрямував своє око
перемоги на майбутнє побоевище. Хто зі мною?
Хто сприйме жеребій смерти з білих рук?

— Всі, всі! — загула громада в один голос,
і мечі із грізним стуком забряжчали об щити.

— Веди нас, веди! — кричали в юрбі старші
мужі, купці чи гридні.

Високо підняв Свен лискучий меч і пішов у-
перед, за ним збитою лавою, ніби клином ступали
варяги, вкінці ратники Еріха під проводом його
самого і Гялляра. Густо стовпилися і кияни перед
брамою княжого двора. Воевода Богдар ждав іще
тільки на бояр, щоб почати наступ, коли нагло
розпахнулися ворота і довгими кроками наче ста-
до хижих вовків вибігли із них варяги. Але в міру
того, як чоло відділів перло вперед, розвивалися
й по бокам молодші гридні у два крила.

Ніби залізними кліщами обіймали вони змі-
шану першим наскоком юрбу і придавлювали її
до хат і парканів. Задні не могли дати помочі пе-

реднім, а передні гнали збентежені без проводу та ладу. Накази Богдара глушили стогони і зойки ранених та рев напасників, які взивали своїх богів Скандинавії та Ісляндії. Вкінці не вдержали невправні у ручному бою огнищани та купці наступу і повернувшись втікати, наскочили на боярські дружини, які щойно спішили на майдан, перемишляли їх і потягли за собою. Майдан опустів, дзвін замовк. Закидане густим трупом боєвище залишилося в руках Свена.

— Де ж Гельгі? — спитав Свен.

— Гельгі витягнув зі шолома жребій смерти! — сказав Еріх і склонив голову.

Мовчанка залягла зборище, вкінці підняв руку Свен.

— Гялляре! Йди і відбери від гриднів Гельгія присягу на моє ймення.

— Слухаю! — відповів Гялляр з усміхом, вложив у піхву меч і підбіг у двір князя.

Тоді вже почалася грабіж усіх дворів біля майдану, де варяги обдирали трупів зі зброї та одежі. Сам Свен порозставляв варту і вернувся у капище. Тут господарили вже варяги безшашно і без Еріха вони певно не пожаліли б золотих та срібних прикрас, самоцвітів на ідолах. Еріх не дозволив їм на святотатство, дозволив тільки пограбити майно Ярослава та його помічників, які жили по хатах біля капища. Даремне благав його волхв залишити йому хоч цінніші предмети. Еріх тільки засміявся:

— Конунг не має грошей. Вашого скарбу теж нема у теремі, треба-ж київським гридням заплатити добичею. А що не можна нам ограблювати ідолів, бо ми боронимо їх перед хрестами, то мусимо ограбити тебе!

Від садів Рогніди вийшов хильцем переодягнений за звичайного ратника — Мощанин. Сподглядав скоса на гриднів Еріха, сходяв їм із дороги, аж дібрався до Ярослава.

— Що це таке, Ярославе? Тебе граблять? Ти не пожалувався Свеніві?

— Свеніві? До нього під час боротьби і приступу нема. А наші боги, не його боги!

— Але ж ти йому союзник!

— Та ніби так, але... Видко людям таких богів не треба, коли у людській біді навіть вусом не моргнуть!

— Що ж, це видко княжі боги, не наші! — сказав боярин, — а раз відцурався їх князь... Може бути, вони помстяться колись на князеві, але нам тепер не допоможуть.

— Ба, ні! — живо заперечив волхв. — Коли князь вирікається богів, а ми їх боронимо, то вони були б за нами. Видко в них таки нема сили...

— Пробі, волхве! — закликав Мощанин і заломив руки. — Якже ж нам бути без них?

— Іти з народом, або... приеднатися до нового княжого бога!

— Значить, — дивлячись у бік, сказав Мощанин, — треба приеднатися до сильнішого. Це ясне! Але хто візьме верх?

— Той, за ким піде народ...

— Подай раду, Ярославче, — прохав Мощанин. — Ти волхв, серцезнавець.

— Рада є! Повідомити Олешича, що прибули полочани. Не будь їх, самі кияни були б рознесли варягів уже першої днини, а так затягнеться хуртовина на довше без помочі. Слухай! Оттут за капищем росте бузина а за нею густий горішник; там починається стежка, яка веде просто над ріку. Нею зійдеш над воду. Їдь на Стугну і скажи Олешичеві, щоб рятував престільний город для князя. Я заклену всі ворожі сили, щоб ти не стрінув на своєму шляху ні дикого звіря, ні ворога.

Мощанин щез у кущах, волхв за завісою у капищі.

Від майдану йшли оклики варягів, які тягли з хати утвар, одержу, поживу, ревучий товар, птицю. В саді Рогніди полочани розкладали ватри. Сонце уже зайшло, а пільма залягала звільна велитенський город.

XXIV

ЗА КИЇВ

Коли надійшла ніч у відношенні сил змінилося багато. Путята і земські бояри не дорахувалися і половини ратників, які зразу йшли з ними наступом. Бідніші огнищани та челядь полянської віри, покидали або повіддавали зброю та заявили, що їм ніяке діло до княжої війни. Даремне перекопували їх купці та бояри, що під варязькою кор-

мигою буде їм куди важче, а то й доведеться декому і згинуті. Біднота знизала тільки раменами.

— В кого поломані руки чи ноги, вибиті очі чи поторощені ребра, цей так чи сяк хліба не знайде! Бийтеся ви, яким хочеться панувати!

Засібніше громадянство та всі християни стояли твердо при князеві і сили було доволі, щоб утримати в руках старий город та Поділ. Зате не можна було і мріяти про те, щоб розбити варязьке гніздо одним ударом, як цього бажав Путята. Півтора тисячі варягів могли боронитися тижнями, якби не прийшла стороння підмога. З другого боку і варягів було замало, щоб опанували цілий город та пристані; тимто й обі сторони стали оглядатися за підмогою.

Вона найшлася для обох сторін рівночасно. Варяги своєю подвійною перемогою нагнали простолюддю чимало страху і тої самої ночі нові сотні голяків-добровольців хильцем перебігли у Володимирів город або т. зв. Нове місто між Берестовом та Старим городом, звідки легко було дістатися на майдан перед теремом і капищем. Свен радо прийняв їх, дав їм варязьких ватажків і післав їх грабити Володимирів город. Зате селяни з околиць Києва, з київського Полісся, зпід Вишгороду, Переяслава, Білгороду та Чернигова пообіцяли на третій-четвертий день наспіти з усіма ополченнями, які залишилися ще дома. Був це народ кременний, завзятий, хоробрий, що звик до походів і небезпеки, тілом і душею відданий князеві, під якого рукою жив сито та безпечно. Так Путята міг

рахувати на яких дві-три тисячі ратників зпоза Києва і на друге стільки зі самого города. Він ладився до рішального бою.

Так щоб забезпечити себе від несподіванок, хитрий дідусь придумав два способи. Передусім назначив кожному ратникові денну платню з княжого скарбу, а що важніше, її виплачено таки першої днини всім, хто зголосився до назначених воєводами сотників. А що від двох днів перепинилася торгівля у городі, а у пристані через війну з печенігами не ставало заробітку, був це єдиний дохід бідняків. Він і знадив цілу юрбу людей, які хоч і не мали охоти боротися за чуже добро, але радо хапали за спису та лук — для хліба. Після цього виправив Путяга ці ватаги теж у Володимирів город пильнувати кожного руху варягів та боронити по змозі життя й майна тамошніх огнищан перед грабіжниками Еріха і Гялляра. Вкінці вислав таки післанців до Олешича.

Путята ждав, але Свен не спочивав ні хвилини. Принявши присягу від полочан, зранку закликав Гялляра, Еріха та Земунда на нараду. Вона мала рішити, що робити, щоб якнайшвидше роздобути гроші, потрібні на платню ратникам з Полоцька та Києва. Еріх радив, щоб пошукати за ними на Подолі у пристані. Туди не можна було дістатися пробоем, бо вже всі хати і вулиці були обсажені ратниками Путяти. Але Свен знав, що у складах арабських і грецьких купців заховані цінності, якими можна було купити половину всієї Скандинавії. І вмить рішив уже другої ночі попли-

сти туди човнами. Після наради велів покликати до себе Мощанина. Тут показалося, що його нема ні в теремі, ні у грідниці, ні в капищі, ні у дворіщі Рогніди. Боярин пропав як камінь у воду. Саме тоді, коли Свен лютував з цього приводу, прийшов з поклоном від Рогніди старий Снорре і прохав конунга до неї на хвилину розмови. Свен знав, чого вона хоче і засміявся:

— Скажи княгині, що я не маю тепер часу балакати з жінками. Поговоримо за три дні, а тепер... — тут звернувся до своїх гріднів — осідлайте на вечір шість баских коней. Зі заходом сонця виїдемо!

І занявся поділом добичі, щоб хоч частинно заспокоїти жадобу наживи у своїх та чужих. Та тут вийшов зразу клопіт. Місцеві, київські грідні більше потребували і швидше могли зужиткувати всіляку куплю чи утвар, ніж полочани або варяги. Показалося, що місцеві варязькі купці не хотіли брати заграбленого у Києві добра, яке могли б пізнати на торзі власники як крадене. Те саме казали й руські грідні. Полочани не могли тягнути всячини з собою, бо дорога горі водою та волоком і без того була нелегка, а залишатись у Києві вони не гадали. І так в один голос усі домагалися срібла чи золота, або хочби міді і то головно у грошах, гривнях, ногатях, дірамах, номізмах, а саме цього було у добичі найменше. Почалися торги і спори. Свен придумав спосіб використати добичу: наказав розвести чималий огонь і у залізних казанах топити золоті та срібні прикраси, посуду,

зброю. Сукно казав розтинати на стільки частин, скільки було гриднів, бо сукна треба було всім. Після поділу паїв показалося, що кожний учасник боротьби дістав більше ніж йому належалося і з того приводу запанувало у дружині вдоволення. Воно ще зросло, коли над вечір невідомою якоюсь стежкою перебрався на Берестово висланець від Дауда, який заявив, що виміняє за золото всі кожухи, коли варяги відставлять їх на Либедь. Всі закричали від радощів і якстій почали вантажити шкіри на вози. Коли настала темрява, гридні як один муж рішили підприняти нічний наступ на необсажену ще частину Нового міста, бо бачили, що з грабежі можна легко розбагатіти. Свен доручив Еріхові начальний провід у вуличній боротьбі, щоб здобути Хорсовий горб між Старим містом і зїздом на Поділ. Сам сів на коня і в супроводі Гялляра та чотирьох гриднів виїхав витичівським шляхом на Либедь.

Та як тільки їздці повернулися спинами до дворища, від воріт двора Рогніди віддалилася темна стать, яка слідком ішла за верхівнями, прихилюючись до хат та парканів. Її темний одяг зливався з нічною пітьмою. На кілька хвилин дороги за двором Рогніди шлях ділився. Просто ішла дорога на Витичів, на якій вантажилися підводи для Дауда, праворуч вела бічна доріжка і на роздоріжжі стояло дворище Козняка. Оттут затрималися їздці і всі разом позіскакували з коней. Їм виїшов назустріч високий озброєний муж зі смолоскипом. У його світлі видко було як Свен розпи-

тував про щось, а там і щез із товаришами у дворищі. Підглядач зупинився і побачив, як той зі смолоскипом приніс коням пашу. Видко гості гадали довше побути у дворищі старого боярина. Старий Снорре — це був він — завернувся і вже не скриваючись пішов назад.

У той час Володимир був уже на Русі. Ще в Корсуні дізнався Анастас від земляків, що за намовою кесарів печеніги наступили на київську землю, а варяги задумують посадити на престіл сина Рогніди за допомогою полочан, вірних пам'яті Роговолода. Та князь ні на хвилину не втратив духа. В Олеші підняв дружину та зібрав кілька ватаг бродників, які бажали скористати з виходу печенізьких орд і пограбити їх кочовища у степах. Усієї сили не набралось в нього і тисячі голів та і з такою горсткою не завагався князь іти назустріч ворогові. Як колись Святослав, так і він день і ніч прямував на північ шляхами знаними тільки бродникам та сайгакам.

Воевода Олешич завзято і з успіхом обороняв південні окраїни держави. З одного боку річки Стугни стояв табор його дружини, з другого широко розкинулись орди печенізьких ханів. Незвичайна меткість противника утруднювала оборону. Раз-у-раз огневі знаки повідомляли, що орда перейшла гряницю. Олешич бачив, що в такій боротьбі тільки даремне витрачує сили і час, та що тільки рішучий удар, завданий орді, зможе спасти погрянниччя від неминучої загибелі. Тому покли-

кав на раду обидвох других воеводів, Всеволода Сулятича з Овруча та Юрія Стеняту з Витичева.

А було це ввечір саме тієї днини, коли на Берестовому полилася невинна кров боярських дітей. У шатрі Олешича на середущому стовпі висіла ікона Богоматері, а перед нею на ланцюжку оливна лямпочка. На розстеленому килимі стояв низенький столик, а на ньому збанок та три чарки. Стенята, малий, меткий, чорнявий, може сороклітній чоловік з буйною чорною бородою живо розмахував руками, розповідаючи свій сон. Олешич і Сулятич слухали його.

Голосна розмова перед шатром перепинила їх розмову. Завіса, яка закривала вхід, відхилилася і в шатро ввійшов молодець, вкритий від стіп до голови пиллюкою та болотом.

— Слава Богу! — поклонився Олешичеві, — а тобі, господине, привіт!

— На віки слава! — відповів воевода. — Хто ти й від кого?

— Від Путяти, тисяцького Києва. Я Степан із Гольші, син Богдара, його бирич. Воевода Свен із варягами, греками й полочанами опанували Берестово. Добриня вмирає. Прибувай на допомогу, а то пропаде княжий стіл і варяги розсядуться на ньому. Рогніда у змові зі Свеном.

— Проби! — закричали в один голос Сулятич і Стенята, зриваючись із місця. Тільки Олешич стояв мовчки, а там відвернувся до ікони Богоматері. Воевода узяв з кута довгий варязький меч у

дорогій оправі та наложив на голову золотистий кінчастий шолом.

— Іменем Витязя і владою воеводи наказую тобі, Всеволоде Сулятичу, вирушити негайно на Дідів потік і стати по правому боці на сто сажнів від шляху. Ти, Юріє Стенято, виїдеш зараз за ним і станеш ліворуч у такій самій віддалі. За вами підуть вози.

— Але ж, воеводо! — не витерпів Стенято — це ж очевидна загибель для тебе!

— Не твоє діло! Якщо я не з'явлюся до полудня, то це значить, що я згинув і ви йдіть тоді чимдуж у Київ під руку Путяти. Якщо весь Київ в руках Свена, то поверніть на захід у Червенські гори. Звідтіля прийде Мстислав, йому принесете повинну... З Богом!

Хмарний ранок уставав десь ізза лісів, коли піші ратники позбиралися з усієї гряниці і вирушили шляхом у Київ. За ними для оборони їхали кінні гридні, на чолі яких ступав Олешич. Сулятича, Стеняти, їх дружини та обозу не було вже видно. Відділи Олешича мали стримати всю погоню.

Зразу здавалося, що печеніги або не мають відваги нападати вступним боем на дружину, або взагалі ще не знають, що вона покинула стан. Тому воевода раз-у-раз підсилав вістунів до піших ратників, щоб поспішали і по змозі дійшли до Дідового потоку ще перед набігом орди.

Недовго мовчав ліс. Ось надбіг від заду отрок і звістив, що на шляху за ними показуються поодинокі їздці. Олешич спинив коня й велів дру-

жині поспішити. Чвалом понеслося поруч шістьсот їздців — уся його сила. З останньої сотні взяв воевода десять гриднів та засів із ними у густих кущах орябини та бузини. Тупіт коней затихав у віддалі, коли на шляху показалося кільканацять їздців у баранячих тулупах з довгими списами та арканами. Вони ступали обережно, пильно розглядаючись на боки, бо тут у тісноті ліса, печеніги почували себе ніяково. Ні де розігнатися, ні ускочити впору, ні кинути арканом. Коли невеликий гурток ворогів залишився позаду воевода шепнув:

— Беріть задніх! — Всі разом.

Заспівали тятиви, засвистіли стріли і вісьмох печенігів полетіло з коней.

Наче вовки на отару овець кинулися гридні на печенігів, які не встигли навіть видобути луків або наставити списів. Кілька ударів мечем і всі „погані” лягли головами на шляху.

— Слава Богу! маємо відпочинок. Ідьмо ж за своїми! Чвалом їдучи дігнали своїх і воевода в міру того, як дружина наближалася до поляни, розставляв по дорозі засідки по двацять гриднів, щоб побивати стежі ворога. Він знав, що печеніги не підуть у ліси без стежі і надіявся таким робом стримати їх у дорозі. І справді, засідки верталися одна по другій до гурту, і кожна з них залишала після себе вбитих.

Та Олешич помилявся у дечому. Печеніги як степовики збагнули дуже швидко, що по тому боці Стугни нема вже вартових та що Олешич ладиться до відвороту, а не до нападу. Якби ладив-

ся до наступу, то певно не стягав би варт, тільки намагався б відвернути увагу противника нічними набігами, огневими знаками, криками та гамором. Тимто вже на розсвіті хани зіхалися і рішили зробити загальний наступ на стан Олешича. З нечуваним криком, свистом та тупотом під звук буйволячих рогів десять тисяч косооких їздців кинулося в ріку, яка аж виступила з берегів під напором валки коней та людей. Вони йшли валом, бо бажали масою та гамором ослабити вражіння граду стріл і ратищ. Але о, диво! Розбурхана, каламутна хвиля викинула на беріг масу людей та коней, але ніодна стріла не бзикнула в повітрі, ніодне ратище не прошуміло, ніодин кінь не заіржав. Коли величезна юрба їздців звалилася на табор руської дружини — табор був пустісінький. Хани зрозуміли вмить, що Олешич покинув стан і подався кудись з усім військом, а як так, то й нічого було вже боятися тут засідки. Вони негайно порозсилали стежі в ліс, а за той час зібрали всі ватаги докупи і рушили головним шляхом на Київ. Засідки Олешича спинили їх чимало в дорозі, бо вони не знали зовсім намірів полян і не розуміли причини відвороту. Тому, як тільки вийшли на велике узлісся, начальний хан Азга відділив тритисячну ватагу від головної орди та наказав обійти узлісся лісом. Ватага пішла боками через молодняк, який заростає уже береги підлісної левади. Як звичайно молодняк цей був куди густіший від старого лісу і не легко було йти по ньому.

За той час Азга доїздив уже до верха, що розділяв леваду на дві половини. В одному південному вибалку лежало село, а північна сторона дотикала діброви, де скривалися піші ратники; кінних видко було ще на шляху.

В один голос заверещало сім тисяч грудей і вмить розтягнувшись у півмісяць, орда з диким ревом пігнала за ворогом. Азга-хан дав наказ за одним махом знищити кінну ватагу. Він відразу зрозумів, що має значити відворот Олешича. Йому не ставало сил на довшу підїздову боротьбу з печенігами і тому вислав піших ратників наперед, а сам з комонниками закривав відворот. У чистому полі піхотинець не міг дорівняти степовикові, зате у тісноті ліса печеніг-їздець був тільки безпомічною дитиною супроти пішого полянина. Азга-хан розумів добре, що пішої рати уже не здогонить та надіявся, що кінних гриднів розторощить уже самою вагою своїх людей та коней.

Наче море у припливі, що кидається звідусіль на самітну скелю, вдарила дика орда об щити дружини Олешича, але наче від скали запінені хвилі, вона відскочила зараз від них, залишаючи вал трупів та ранених, як черепашки на березі. Кінні гридні Володимира — це ж була найкраща рать. Були це або вроджені вояки, які весь вік годувалися вістрям списів, або сини боярських родів, які посвячували себе воєнному мистецтву, бо воно одне личило бояринові замолоду. Дотого чимало було у дружині людей, які зазнали війни з давніших літ. Правда, на радимичів, вятичів, болгар, на Яропол-

ка, Рогволода, ходили здебільша тільки варяги й новгородці, але вічну, невгавну війну на південних окраїнах вели майже завсіди полянські ратники.

Безсильно зісовувалися печенізькі списи та стріли по щитах gridнів, глухо дзвеніли удари палок та кривих шабель об гартовані, булатні вістря київської роботи, зате нічого не стримувало рідких, але куди сильніших ударів простих, широких руських мечів. Голені чуби валилися з коней, рев та скавуління ранених полохали коні напасників і не ставало їм місця від кінських та людських тіл, і печеніги з криком та гамором віступили, бажаючи заманити за собою gridнів. Та тоді голосно, але спокійно залунав усім добре звісний голос воеводи:

— Щити на плечі, чвалом у ліс!

І нагло, звернувшись, дружина стала віддалятися від ворогів. Хани та беги зрозуміли, що навіть тієї горстки не переможуть отвертим наступом і взялися за луки та аркани. А тоді в одну мить змінилася боротьба у лови.

Миттю перегнали печеніги збиту у тісний круг дружину та окружили її широким та щільним перстенем тятив. Дощем посипалися стріли. Не впав від них правда, ніодин їздець, але зараз згнуло кількадесят коней, незакритих від заду.

— Чвалом!

З диким ревом наскочили печеніги на задні ряди дружинників і засвистіли їх аркани...

Другий наступ „поганих” був не менше завзятий першого, хоч багато коротший. Більше тру-

пів та ранених упало по руському боці. Наказав Олешич їздцям, які потратили коні, взятися за луки, а київські стріли були куди кращі від печенізьких. Кінні гридні повернулися та одним наступом розбили ватагу, яка заступала їм шлях у діброву.

А тоді наче на знак перемоги залунав нагло у повітрі дзвінкий гомін мосяжної сурми. Враз ожило узлісся по боках шляху і на рівнину виїхали дві довгі лави, що сяли від одягу та зброї комонників. Орда вже не відповідала, тільки чим дужче втікала до вибалку, не слухаючи поклику ханів та проклонів Азги. До тисячі їздців упало на полі, а деякі гурти печенігів опановував уже сліпий переполох.

Щойно тепер Всеволод повірив у можливість перемоги. Витязем, який снівся Олешичеві був очевидно він, Сулятич. Захоплення охопило його наче полум'я. Він кинув спис і призиваючи Перуна, клином врізався в юрбу печенігів, що втікали.

Але що це таке? Кількох гриднів із найближчої дружини воеводи паде на шию коней, зісувається із них у передсмертних судорогах? З окликом жаху спинюють гридні-переможці розігнаних коней, а в цю мить накриває їх усіх чорнобура хвиля варварів. Три тисячі „поганих” учетверо перевищали відділ Сулятича і дарма що це були самі вислужені гридні, юрба ворогів умить змінила наступ у розпучливу оборону. Наче кабан, обскочений собаками, кидався Сулятич зі своїми. Його гридні вже не кричали, не співали, а тільки заціпивши зуби рубали довкола себе. Вони склонювали тільки голову не звертаючи уваги на рани та синці,

на смерть товаришів. Зате печеніги заревіли від радощів і всією перевагою накинулися на Стеняту. Стенята встиг вже збагнути, що значить ця зміна. Тому не наступав далі, ані не подався в ліс, але з усією дружиною вдарив у найслабше місце ворога — у відстань між ватагою Олешича і Сулятича. Печеніги, які тут були, розскачилися і одноцілість боевої лінії gridнів вернулася.

Настала хвилина застанови між першим і другим ударом, наче тиша перед бурею. Але доволі її було Олешичеві, щоб зрозуміти, яких утрат зазнало його військо в обох битвах. Може третина старої рати, яка тямила ще бої за київський стіл у перших роках після смерті Святослава, лежала покотом на місці, де на Сулятича наскочили „погані”. Впало також багато коней, які не мали щитів ні лат, а піші gridні в отвертому полі були тільки завадою. Воевода зрозумів, що треба відступати.

— Повертайте коні, кроком у ліс, піші передом!

Почалася третя дія битви. Піші побігли у сторону ліса. Олешич дозволив їм покидати списи та лати і вони щосили в ногах та віддиху у грудях спасали себе втечею. Та як тільки повернулися кінні, наступ усієї орди припинив їм відступ. Треба було боронити життя. Хмара стріл впала дощем на стан Олешича. Раз-у-раз звалювався якийсь їздець із сідла, густо падали коні. Стіна печенігів зі скаженим ревом кидалася в наступ. Починалася січа, летіли „погані” мов спілі грушки з дерева, падали і свої, а сила навіть найсильніших ослабала.

— Утеча або смерть! — погадав Олешич, коли побачив, що на обох крилах ватаги печенігів нападають раз-у-раз, так що проста лінія змінюється у півкруг. Покликав обох воеводів і по короткій нараді крикнув голосно:

— Браття, дружино! Не встояти нам сьогодні проти „поганих”! Залишилася утеча або смерть. Вибирайте!

— Нема чого вибрати! — закричали без надуми найближчі. Краща смерть!

— Смерть, смерть! — відгукнулися дальші.

Олешичеві залишилася ще може тисячка гриднів, але удар їх був страшний. Мостом стелилися „погані” від мечів, списів та копит коней. Цим разом сам Азга-хан і всі інші ватажки станули на чолі своїх і почалася небувала різня. Погані падали сотнями, та ряди дружин коротшали з кожною хвилиною і затискалися у менший гурт. Очі борців прислонювала кривава мряка, від напруги омлівали руки, віддих рвався у грудях, тільки зуби скреготали від скаженої люті, а з ротів котилася піна. Коні ставали дуба, кусали, іржали наче у табуні, який обскочили вовки. Аж ось Азга-хан продерся крізь громаду своїх вояків і опинився віч-на-віч з Олешичем. Пізнав його по золотистому шоломі і з диким криком кинувся на нього. Його верблужим кизяком гартована в Дамаску шабля лискавкою впала на героя і прорубала глибоко сталлю кований край щита. Другий удар мірив у шолом та просвистів тільки у повітрі. Воевода наче який молодець, звинувся в сідлі, відхилився, а там з усієї сили одним ударом меча роз-

сік на плечі хана карацену і ранив його самого. Покотився з сідла хан, зверещали не своїм голосом його прибічники, а рівночасно один рев тривоги вирвався з вісьмох тисячей грудей. Невжеж рана нанесена ханові стривожила так усіх? Ах ні! Її ж бачили тільки найближчі. В Олешича рука з мечем опала безсило. Страшний, нелюдський бій зупинився в одній хвилині.

— Витязь, витязь! — закричав надхненно воевода.

— Витязь, витязь! — в один голос закричали руські дружинники. — Слава, слава князеві!

А там на найвищій точці поземелля осяяний промінням сонця, на величавому, мов молоко білому коні, виринув їздець. Багряний, золотом шитий плащ спливав з плечей аж до стремен, на золотому шоломі маяла барвіста китиця та блищали самоцвіти. Таксамо сяла упряж коня і наче з вогню кований миготів меч.

Хтож не знав цього суворого, страшного лиця? Перед ним корилися народи від крижаного моря по золотоверхі церкви Візантії, від кучургур жовтого піску над Каспієм по зелені луки Тиси.

— Це він, — він сам! — заверещали печеніги і почали втікати.

Великий князь підняв угору меч, а через горбок стала переїздити рать: дружина з південного Подніпров'я, яку забрав Володимир зі собою по дорозі. На її чолі їхав Роман Олешич у золотистому шоломі воеводи, візантійських латах та золотом лямованому плащі. За рівними рядами дружи-

ни показалися зправа і зліва ще якісь безладні ватаги їздців схожі на орду печенігів і на їх вид „погані” збентежилися до краю. — Бродники! бродники! — закричали печеніги...

Наче камінь, який відірветься від гори та котиться і трощить усе по дорозі, так упала дружина Романа між печенігів. Не було серед них ні стриму ні послуху. Орда якби осліпла і знавісніла. Та не допомгла їй утеча. Бродники почали ловити утікачів арканами, піша рать, яка побачила погром „поганих”, вийшла з ліса лавою.

Печеніги найбільше боялися бродників, що хоч руського роду, вирости у лісах півночі та еднали звинність і умілість степовика зі силою та відвагою лісового ловця. Від степовика можна втекти в ліс, від лісовика у степ, від руського бродника тільки туди, звідки нема вороття... Сам Азгахан на войлоковому килимі між двома кіньми, стежкою, яку витоптала печенізька стежа, тікав на південь.

XXV

ЗА РУКУ ДІВЧИНИ

Добича, яку добули бродники на „поганих” була дуже значна, головно в конях та товарі, яког велику силу пригнала собі орда зі степів на поживу. Все здобуте отамани поділили між свої ватаги, а що мали наказ берегти княжої рати, то і швидко покинули сам табор та розставили чати вдовж Дідового потока та Стугни.

Уперше від приїзду на Русь Володимир спав під войлоковим шатром, з вечора аж до ранку, і спав непробудним сном серед пісень гриднів, іржання коней, криків і розмов. Глибокий сон швидко обняв усю втомлену рать-воеводів, гриднів і ратників. Тільки бродники не спали. Вартові розіжджали по довколишніх лісах, а останні бенкетували при ватрах, оддалік від табору. Їх пісні дикі, та рівночасно тужливі, наче свист степового вітру пізньої осені, то знову розгульні, наче розбурхана весняними водами степова річка, лунали всю ніч. А коли сірина ранку прилетіла на крилах східнього вітру і замовкли пісні, з ліса, знад Дідового потока стали висуватися тіні комонників гуртками по пять-шість мужа. Вони приєднувалися до учасників бенкету, забирали їх з собою і переїздили через горбок на південний бік узлісся.

Володимир вислухавши мовчки звіту звернувся до Сулятича.

— Ти, Сулятичу, як тільки покоримо крамольників, поїдеш на Волинь до Соломирича і там спільно з турівськими та пинськими тисяцькими позбираєте ятвязьких бранців із останнього погрому. Відпустиш їх домів та засобиш їх на зиму. Голодний сусід гірший хатнього злодія.

— Якто, милостивий, тепер після війни? — не вірив ухам тяжкокровний поліщук.

— Саме тому! Хай знають, що в моїй руці сила побити і змога помилувати.

— Стійте, стійте! — залунали нагло оклики на переді.

Чвалом виїхали Володимир і воеводи на чоло відділу. Півперек шляху лежало тіло мужа, якого голова майже зовсім була відрізана від шиї. Затиснена права рука держала ще відламок меча. Поруч валявся півваний аркан, яким послугувалися печеніги і бродники.

— Проби! — кликнув нагло Олешич, — це Мощанин!

Зіскочив з коня і прикляк біля лежачого.

— До нас тікав, — замітив Сулятич, — це дивне!

— Гм! — не згодився князь. — Навіщо було йому тікати до нас? У Києві стоїть за нас Путята...

— Ба, Мощанин завсіди ворогував із греками та Христовою вірою, — завважив Олешич. — Він радше тікав до печенігів, а бродники зловили його.

— Ні, вони були б похвалилися! — докинув Стенята. — Це не те...

— Золотий ланцюг на шиї є! — замітив Роман. — Це очевидно помства або двобій!

— На кому? З ким? — знизнув раменами Сулятич.

— Це видко бродник його вбив і то не для грабежі, а з особистої ненависти! — рішив укінці Олешич.

— Ані в службі! — докинув Стенята.

— Може туди їхав до нас, та стрітвся з вартовим, посварився з ним і згинув у двобою! — зібрав разом здогади Роман. — У Києві стрінемо

Станка Збранича, він певно знатиме, чого боярин із Мощаниці шукав над Стугною.

Тіло боярина покладали ратники на підводу й не розв'язавши загадки поїхали далі. На небі й на землі була глуха ніч, коли витичівським шляхом вони прибули до Києва.

*

Того самого вечора, коли з півдня підїздила до витичівських воріт княжа рать, старий Козняк сидів при вогні, похиливши голову. Сумні, дуже сумні гадки томили його від двох днів, від коли в Києві вибухла ворохобня. Свен, якому старий віддавав мало не все своє майно, не навідався до нього зовсім після повороту, зате наспіли вісти, що ятвягів погромив воевода Соломирич на Воліні, так що Свен вернувся сам один без челяди, без підвод. Деж ділися гроші? Якже-ж він справді витратив їх або може забрали йому їх вороги, то чи захоче він додержати вбогому бояринові умови, заключеної з багачем? Крім цього він бачив, що нова влада не найшла прихильників, навіть між земським боярством, яке завсіди було вороже на-строене до дружинного ладу. Різня отроків відкрила йому очі. Те, що творилося, це не була зміна володаря на руському престолі, а змова чужих на руських землях. Хоч Мирослава мала стати княжною, але чи була яка запорука, що пляни Свена здійсняться?

Ще більш невідрадні думи томили голівку Мирослави, яка сиділа за кроснами поруч із бать-

ком. Вона нізачо не вийшла б за грізного конунґа. Крім того сама Рогніда була для неї завсіди наче матірю, яка опікувалася нею зі щирістю, і Мирослава не могла б нівечити задумів княгині. Усміхнулася злегка, а її усміх помітив батько.

— Весело тобі, доню? — спатав наче з докором.

— Весело? Ох, ні, тату, але я рада, що кияни не прийняли Свена. Почалася війна і є тепер надія, що вернеться ще Роман...

Старий живо підняв голову з рук.

— Роман? Роман Олешич? — спитав. — Як можеш згадувати ще це ймення?

У його голосі був тільки смуток батька, без давнього завзяття. Бач і в нього від часу останньої дії зі Станком стали загощувати сумніви.

— Якщо Роман не відцурається мене тепер, коли я бідніша від дочок твоїх покупнів, так це доказ, що Станко сказав правду, а Свен пробрехався.

Козняк похнюпив голову й зідхнув. — Так гадаєш? Я не знав, що Роман так глибоко запав тобі у серце, а то не був би я обіцяв тебе конунгові. Я гадав собі було, що княжий вінок та величний герой тобі до вподоби.

— Хай бережуть мене білі боги! — закликала дівчина. — Не стаю я всупереч твоїй волі, батьку, але чи буду княгиною, чи ні, мое щастя забрав зі собою Доброгост...

Козняк відповів нетерпляче:

— А таки ти не боронилася раніше перед моїм рішенням, щоб вийти за Свена.

— Тепер між мною і Свеном лягла кров!

— Кров? Не згадує крові, щоб ти не надібала її в того другого!

— Ні, таточку, я за останні дні передумала кожне слівце, кожний рух їх обидвох і тепер кажу вам, що правду сказав тільки Станко.

— Мирославо, дитино! Чи ти не бачиш, що Свен не Роман, і що він а не ми, становить право мечем? Иди, відбери йому меч! Постав перед суд!

Голосний тупіт коней перепинив розмову. Обое чули, як отрок розмовляв з приїзжими, і в кімнату ввійшли Свен і Гялляр.

— Привіт тобі, достойний боярине, і тобі білорука, Валькиро. Хоча осінь близько, а Ніфлюнги збираються вже скрити свої скарби у підземеллі, проте я прибуваю до вас на крилах Льосни! Київський престіл жде на свою княгиню. Простіть, що не приходжу по суджену у супроводі музик, дружок та гостей. Скажи, Мирославо, осідлати свого коня, а сама стань праворуч свого мужа. Оцей герой, Гялляр, син Ульфа, буде заручником, що конунг Києва, Свен, син Герюльфа бере тебе, жінко, у свій терем!

Бліда як полотно встала з лави Мирослава, та ні хвилини не завагалася з відповіддю.

— Недавно, на тому самому місці ти почув від мене слово, якого я досі не взяла назад. А ось поглянь, що ти накоїв за час своєї влади у городі! Ти не послухав мене, а до давніх ран додав тільки нові.

Глум засвітився в очах варяга.

— Ха, ха! Чи це тоді, коли ми говорили про заслугу та нагороду? Я конунг Свен сам вибираю собі заслужену нагороду, бо мені належиться любов кожної жінки, по яку посягну, а моя воля — закон!

— Отже насила? — холодно спитала дівчина.

— Ха, ха, ха! Хтож, дитино, називає насилою сватання конунга? Чи треба аж насили, щоб ти пішла за мною?

— За багато слів, конунгу! — промовив Гялляр, баби язиком не подужаєш.

Та тут устав старий Козняк.

— Стій! — гукнув. — Чи Свен справді князем Києва, чи ні, це знає тільки Велес у своїй премудрости. Та ти, Галляре, не пара йому і не тобі підіймати руку на його невісту! А ти, конунгу, теж не подумав про те, що володар у першій мірі мусить шанувати закон, який мають шанувати його піддані. Закон каже, що без весільної пісні та жертви богам нема весілля. Оттак на скору руку бере собі князь не жінку...

— На Одіна, боярине, на меч і щит, єдиною княгинею Києва буде твоя дочка! — закликав Свен і поклав руку на ручку меча.

Мовчанка залягла кімнату після цих слів. Вони звучали як присяга. Була це порука мужа, сильніша від самої смерти. Похилив голову Гялляр, занімів боярин, тільки Мирослава спаленіла й піднявши гордо голову, спитала:

— Чи ту саму присягу зложив ти й Рогніді?
Слова ці поділяли на Свена наче удар у лице.
Він подався мимохить узад і відповів не зразу:

— Не мішай, дівчино, державних діл до любови!

У словах варяга звучала скрита погроза, та Мирослава гляділа спокійно у розблислі зіниці Свена.

— А ти, Свене, не мішай любови до державних діл!

— Слово боярина не дим! Боярин віддав дочку женихові і цей бере її!

Сказавши це, Свен поступив уперед і простяг руку до Мирослави.

У цей мент у дверях, які вели в комору показалася струнка стать молодця.

— Не твоє добро, варяже, не руш!

І не швидше вдаряє на чаплю сокіл, як Станко кинувся на Свена. Закітлувалося в сутіні кімнати, блиски мечів наче лискавки замиготіли у сяйві огнища. З голосним проклоном кинувся Гялляр помагати конунгові, та ось зпоза нього якийсь голос крикнув:

— Моя стріла, Гялляре, вимірена просто на тебе!

У дверях за Станком появился Грач із натягненим луком. Спинився Гялляр, старий Козняк кинувся доставати зі стіни списа, коли нагло на дворі почувся гомін, крик, метушня, брязкіт зброї. Прожогом метнувся Гялляр до виходу та в цей мент ранений стрілою захитався і впав. Рівно-

часно двері до сіней упали виломані напором людей і юрба ввалилася у кімнату. Двох гриднів Свена завзято відбивалося від членів Володимирової дружини. Їх ставало що раз то більше, аж ось ускочив між перших величній витязь у золотистому шоломі та з грецьким, міддю кованим щитом, у руці.

— Роман, Ладо моє! — сплеснула в руки Мирослава.

Та чи це справді був її Роман, той колись спокійний, тихий, ніжний молодик, якому навіть на ловах жаль було розлитої крові? Ох ні! Він ось і оком не кинув на неї, тільки сам наступив на обох гриднів, які у тісноті кімнати ставляли опір юрбі гриднів і не допускали її до місця, де Свен і Станко зводили смертний двобій. Він щитом відбив удар одного з гриднів, рівночасно повернувшись у другий бік поразив мечем другого противника. Від напору щораз нових вояків — юрба придавила в куті Станка зі Свеном і розділила їх.

Меч варяга шалів між гриднями. Хто наблизився на його віддаль, гинув як від грому. З острахом гляділи на нього Козняк і Мирослава, повилазивши на лаву в куті. Роман пробився на силу проміж гриднів.

— Гетьте звідсіля! — гукнув.

— Свене! невірний боярине! Піддайся княжому воеводі.

Наче тигр скочив Свен на нього і зі страшенним розмахом ударив його мечем. Одначе удар зісовгнувся по підставленому щиті, а варяг аж по-

хилився від розмаху. Цю хвилинку використав Роман і звалив Свена з ніг.

— Беріть його! — гукнув.

Все, що жило, кинулося на переможеного. Наче муравлі на гадюку, яку збиточні хлопці кинуть у муравлище, налягли на Свена гридні і швидко звязали його мов дитину. Роман поставив біля нього сторожу, а щойно тоді привитався зі Станком. Бажав було привітатися і з Козняком та Мирославою, але на відгуки страшної боротьби у місті тільки усміхнувся до своєї дівчини. Мирослава тільки вибігла за ним і проводила його очима далеко заслухана у звуки, які долітали до неї аж сюди.

Над новим містом стояла заграва. Жахливо рвалися у нічній темряві крики скажених борців та зойки людей, які гинули в безнадійному бою.

XXVI

ПЕРЕДСМЕРТНЕ ПРИЗНАННЯ

Простора світлиця дворища виглядала на побоевище. Посередині валявся розбитий стіл та поламани стільці, піввана скатерть, потовчений та потоптаний посуд, що попадав із мисників. Валявся по землі і золочений божник, сухе зілля та золочені ідоли, під якими стояв Свен, коли боронився. З долівки челядь усунула вже трупи гриднів та варягів, тільки чорніли ще калюжі крові. В куті сповитий мотуззям лежав Свен. Його лице було біле як стіна та скривлене у маску болю.

Проте ніодин стогін не виходив з його зчорнілих губ. Недалеко Свена лежав важко ранений, кровю залитий Гялляр, а над ним блідий мов стіна, видко до краю виснажений, клячав на кривавій долівці Станко.

Мирослава підійшла до Свена й поклавши йому руку на плече — сказала:

— Свене! — Ось удруге перед тобою свідок, який закидає тобі душегубство. Востанне взиваю тебе, дай свідоцтво правді, вкажи убийника, щоб чорна тінь злочину не падала на шлях життя невинного!

Свен наче не чув слів дівчини. Всі присутні з напругою гляділи на гру лиця звязаного героя. Та ніодин мязень не рушився на його стиснених устах.

— Воеводо! — заговорила знову Мирослава. — Не бути нам зі собою у парі, та я завсіди з подивом гляділа на появу благородного героя півночі! Тому на цей гарний момент і на твою героїську честь закликаю тебе, скажи вибранці твоїй, хто був убийником її брата?

Звільна підвів Свен голову, а його очі горіли мов у вовчулаки.

— Не воєвода я, а конунг, дівчино. Мечем я добився влади і меч відібрав її мені враз зі силою та волею. Не жди від мене вчинку, який не був би ударом, ні слова, яке не було б проклоном!..

— Спасибі тобі, Свене, й за це! — заговорив нагло зпід печі старий Козняк, — стільки я й ба-

жав знати! — Ти не potwierдив своїх слів, значить не Роман, не Олешич... Дажбоже!...

І старий вхопив себе руками за сиву голову.

— Ха, ха, ха! — зареготався Свен. — Стара реча слабість матірю самодурства! Я не potwierдив своїх слів, але й не заперечив їх!

— Я питаю тебе, як рівний рівного, а навіть вищого — наставляв боярин. — Зразу ти був воеводою, опісля конунгом і я корився тобі у всьому. Тому прохаю тебе ще раз. Не я твоїм суддею, ні твоїм ворогом, а князь. Для мене ти завсіди тільки колишній союзник, який мав навіть увійти в мою рідню, а якому я віддав все своє майно...

— Хочеш відповіді, добре! Розв'язи мені руки і ноги, дай мені меч і щит, тоді поговоримо знову як рівний з рівним.

— Достоний боярине! — вмшався Збранич, коли побачив як старий затрусився і опустив руки. — Бачу, що слабнеш, як ослаб колись і я від очей і слів цієї гадюки. Знай, що я сторожем цього зрадника і збережу його на люту княжу кару, хоч би й головою прийшлося наложити мені чи тобі!

Те кажучи, встав і станув між Свеном і боярином.

— Ха, ха! — засміявся тоді Свен. Ось бачиш, боярине, кому залежить на правді? Саме той, хто обвинувачує мене, боїться моєї поруки. Ха, ха! Не завсіди має боягуз і брехун сотню помічників. А цих чотирьох тут — це мало! — Гордо і згідно вказав на чотирьох гриднів Збранича.

— Не я боюся правди, а ти, Свене, княжої карі— відповів молодець. — Що ти хоробрий, знаємо всі, але скажений вовк теж хоробрий і нема йому від цього чести.

— Слова, молодче, слова! А ти діло покажи! — непевним голосом почав Козняк. — Дай доказ, що ти й Роман не причасні у злочині, а тоді про мене!

— Доказу бажаєш, боярине? Гаразд! Сам Свен казав, що привід до злочину дав гріш, саме той, який ти віддав Свенові.

— Так, але хоча б він і витратив усі гривні та куни, то все ж не відцурався ні мене, ні моєї дитини. Не про гроші йшло йому, це ясне! А як так...

— Як так, то той в кого ті гроші, дає також доказ невинности й вертає їх тобі.

— Хтож це такий?

— Я!

— Ти?...

Від скаженої злости посиніло лице варяга. Козняк відступив від Свена, з розхиленими устами стежила Мирослава за сваркою, а Збранич спокійно говорив далі.

— Так, я! У посіллі моєї невісти у Мощаниці зложено, боярине, твоє майно, яке відібрали ми Свеновим людям. Не хибує і ногаті, а береже його воєвода Соломирич...

— Слава ж богам білим, богам добрим! — закликав Козняк, — а тобі, хлопче вони заплащать сторицею по заслuzі. Гей! Нелегко то на ста-

рости літ глядіти багачеві на злидні його дитини. А всеж не про тебе тут річ іде, а про Олешича.

— Не справедливий ти, боярине! Проти слів Романа стоять слова Свена, а я єдиний свідок злочину. Чим же слово Свена вартніше? Чим моя порука нестійна?...

За цей час заспокоївся дещо Свен і опанував гнів, який давив йому горло.

— Ні, нестійна твоя порука, бо гроші по закону війни належать до князя. Легко віддавати не своє добро. Все одно не понюхати тобі його!

— Води! — сказав хриплим голосом Свен після довшої мовчанки.

Ніхто не рушився.

— Терпи, зраднику, — пробурмотів Станко, бо не міг у цьому ворогові бачити і признавати людину.

Та ось Мирослава піднялася з лави і по хвилині принесла Свеніві глечик води. Жадібно пив варяг, і дівчина притримувала глечик при його почорнілих губах.

— Миро! — прошептав, випивши, — твоє серце — нічим смарагди Фреї! Зроби ще одну ласку та подай мені ще раз води, але з отрутою.

В його голосі звучала страшна щирість.

— Боїшся, воеводо? Страх тобі княжої карі? — спитала глумливо дівчина.

— Раниш моє серце, Миро, і то нізачо. Чи боїться смерті той, хто прохає отрути?

— Ніякий герой не прохає отрути від ворога, бо це доказ, що більше боїться його ніж смер-

ти. Але ти скажи, хто вбив Доброгоста, а замість отрути, дам тобі до руки ніж.

— А що зробиш з убивником?

— Йому теж дам ніж, але в серце...

Стиха заскреготали зуби варяга.

— Сказав би я тобі, дівчино, але присяга вяже мене. Та ти перекажи Рогніді, що я тут. Хай вона побачиться зі мною! За те обіцюю тобі, що таксамо як ви не почувете від мене імени злочинця-душегуба, так теж Володимир не вчує імени твого батька, а тоді ваше майно, збережене Збраничем, залишиться за вами!

Мирослава кивнула головою. Справді, коли Свен випреться спілки з її батьком, то й Кознякові куди легше виправдати себе перед судом князя. Оглянулася. Старий Козняк спав уже на лаві, ратники дрімали біля Свена, який сидів непорушно, сповинений мотуззям. На долівці стиха харчав Гялляр. Тільки Збранич не спав. З добутих мечем сидів напроти вязнів та видко насолоджувався вдоволеною помстою.

Нагло Гялляр припіднявся з долівки і розложив рамена, ніби молився до вогню на широкій печі.

— Льокі, Льокі! — хрипів. — Червоне полум'я охоплює мене... червона кров заливає все... діти... такі білі... гарні... то у жертву велитневі!... Геть від мене! Пропадай! Хай тебе тебе Льокі кривавим, огненим мечем!... Проклін тобі, проклін і смерть!...

Упав ниць та судорожними рухами рук порпався у кривавій пилюці долівки. Крик його про-

будив сонних і вони гляділи з острахом на боротьбу життя зі смертю.

— Дайте йому води, — обізвався один із ратників, але ні він сам, ні хто інший не рухалися з місця.

Нараз залунав спокійний, мов у повні сил виданий голос Свена.

— Увійди між вибранців Одіна, вірний дружиннику! Вальгаля відчиняє тобі вже ясні ворота. Золотий ріг меду подає тобі білорука Валькіра. Відійди в мирі і жди мене. З моєї теж тече кров, як і з твоєї. Прощай!

Зірвався з долівки Гялляр, здавалося, що останнім відрухом кинеться на Свена, та ось сильна струя крові бухнула йому з уст. Без стогону повалився варяг на долівку з глухим стукотом.

— Мирославо, поклич слуг, щоб винесли трупа! — оглянувся за дівчиною Станко.

Та Мирослави не було вже в кімнаті.

*

Тієї останньої ночі не спалося в Києві нікому, не спалося й Рогніді. Та не тривога відганяла від неї сон, а гнів, страшний, лютий, бо безсильний гнів обманеної жінки. Ще з вечора Снорре приніс їй вістку, що Свен поїхав на витичівський шлях „по невістку“. Обманець приспав їй був обіцянкою й вона не станула між ним і полочанами, поки ще на це був час. Тепер було вже запізно. Присягу від них відібрав уже Свен. Свен виділив їм уже паї добичі, вони були його дружиною, а не її. Біля

неї був тільки Снорре та декілька слуг, а її перша служебниця з боярського роду мала стати княгинєю...

„Ні, неможливо було, щоб Свен брав Мирославу на княгиню усїєї Руси. Неможливе було й те, щоб молоде дівча, та щира й люба Мирослава, яка так любила її та її сина, захотїла ограбити їх обоє і то через подружжя з сороклїтнім. Ні!”

Сумніви обсіли ум княгині, а годі їй було на них відповісти. І коли вона так сидїла і німо гляділа перед себе, нагло дикий гамір перепинив її думи. В її садах почався бій, з Берестового аж до кімнат долїтали вигуки й верески, брязкіт зброї, а Володимирів город засвітив пожежою. Що це було? Якась дальша дія київської ворохобні, але яка? Непевність здавила серце Рогніди.

„Тїкати б! — майнула думка. — Та куди? Скрізь вороже населення, деревлянська рать відмовилася, полочан бють, погано!...”

Один Снорре не втратив голови. Він сам умить позачиняв усї ворота і занїс їжу та напїток у таємний льох, де була захована кімнатка на випадок небезпеки. Рогніда заспокоїлася дещо, бо з цієї кімнатки можна було зїйти над ріку, і тїкати далі водою.

Та на диво ніхто не добувався до дворища, наче воно саме й не стояло посеред боевища. Дикі верески, стогони, зойки, ломїт та брязк наповняли сади, вдаряли у віконниці та відпливали звільна у напрямі майдану та зїзду на Подїл. Аж ось наче смолоскип загорїлося по той бїк майдану дво-

рище Свена і все, що жило побігло туди. Вихилившись крізь вікно, Рогніда слухала розмови між службою і почула нагло знайомий, низький, жіночий голос.

— Пробі! Де княгиня? Ведіть мене до неї!

— Мирослава! — погадала Рогніда і крізь вікно видала наказ привести до себе дівчину.

Мирослава вбігла в кімнату і припала до колін княгині.

— Прости, милостива, прости, що в таку страшну хвилину непокою тебе! Та саме в такий час кожна хвилинка може принести погубу або спасення. Треба подбати за майбутнє...

— Майбутнє, дитино? — лагідно спитала Рогніда і погладила темне волосся дівчини. — Хто може його збагнути? Воно виростає з крові та смерті і ніхто не знає, чи це калина, чи отрута...

— Для тебе, милостива? Ох, ні! На тебе не підійметься нічия рука!

— Навіть Володимира, гадаєш?

— Навіть його, княгине! Нагадай собі, що він вибачив тобі уже не таке...

— Ох, ти називаєш це вибаченням? — сумовито відповіла Рогніда. — Ні, дитино! Тоді, коли він підіймав на мене руку, а темна тінь смерті уже закривала мені мій зір, тоді... він був ще мій... Тепер він знову вертається, наче Один до Брунгільди. Він не простягне вже до мене руки по ріг меду... Я згинула для нього... — Тут оживилася нагло. — Та нехай! Так мусіло і мусить бути. Ніхто не сміє ламати вірності... навіть Льосна!... Та у цій

боротьбі святого звичаю зі серцем, вмирає щастя.

Мирослава не все розуміла з цих слів, а зрозуміла, що Рогніда любить Володимира, що вибачення його їй байдуже, та не байдужа їй втрата. Аж тепер стало для неї ясне не одне у поведінці княгині, чого не розуміла раніше. Ось чому вона не хапала за ніж у всі ці довгі-довгі роки, коли то нераз знеможений вином витязь покоївся біля неї непробудним сном. Ось чому не покинула княжого двора під час подорожей та походів непосидючого князя. Ось чому не позбирала коло себе в час деревлянського земства, варягів, франків і ворожих новому ладові земських бояр Київщини, не вчинила того, що зробив Свен!...

— Не знаю, достойна твоїх задумів, бо вони за далекі для мене, а знаю тільки, що князь у ніякому разі не підійме руки на тебе і твоїх, бо ворогом Володимира тільки Свен, а не ти.

— Якто? Не я?...

— Свен відібрав присягу полоцької рати на своє ймення, а не на твоє та Ізяслава. Він і сватався до мене, а не до тебе, всупереч волі власної дружини, та твоїх полочан!

— Ах! я добре знала куди він поїхав під вечір із Гялляром. Та чи гадаєш ти, що він справді бажав мати тебе за жінку?

— Боги знають, достойна! Він дав прилюдно запоруку, якої не ломить ні один варяг, та чи додержав би слова, хто скаже? Хто раз скривив душею, тому вірити годі!

— Дав запоруку?

— Так! Він клявся Одіном, клав руку на меч і присягав, що єдиною княгинею Києва буду я, а Гялляр схилив голову і всі признали вагу даного слова...

— А я гадала, що він зводить тебе, а він зламав вірність мені. Із усіх гадючих сердець позбирав Льокі лестощі та їдь і вложив їх у серце дужого витязя! У ньому збезчестили боги хоробрість!

— Так, але завтра чорна Мара покриє йому очі, — відповіла дівчина — а з його життям умре і правда — правда про смерть мого брата. Це стіна, яка станула між мною і Романом Олешичем.

— То ти, дитино, любиш Олешича? — спитала Рогніда.

— Так! — певно і спокійно заявила дівчина. Рогніда встала.

— Як так, то я послухаю поклику Свена! І хоча яким хитрим буває Ніфлюнг, більша є помста ошуканої жінки. Ходи! Свеніві вирвемо тайну, а його самого кинемо до стіп князеві, наче гадюку, в якій вирвали зуби... Чи ти сама?

— Ні, при мені отрок Збранича, а Снорре може покликати ще декого.

— Так нехай покличе! Уже день, крадьки не перейдеш!

Ранок був холодний, непривітний, день наче отягався з приходом, тільки осінні галки стадами спадали на вулиці. З вулички в уличку перемикалися дві жіночі постаті, а старий Снорре з шіс-

тьома ратниками провозжали їх. За закрутом шляху показалося дворище Козняка. Ледви чи хто пізнав би у тих руїнах селитьбу першого богача в Києві. Поламаний паркан, розбиті ворота та віконниці валялися перед хатою, а біля воріт рядочком лежали Гялляр, його ратники та вісьмох-gridнів Романа, які згинули у боротьбі зі Свенном.

— Чого вам? — спитав вартовий.

— Домів вертаємось, юначе! — відповіла Мирослава. — Невжеж ти не пізнав мене?

— Тебе то я знаю!... Але княгиня?... і ось цей варяг та ще з ратниками?... — сказав вартовий і ратищем показав на старого Снорре.

— Це не ворожі ратники, а наші і тільки для безпеки княгині ми взяли їх з собою. Одного старця чейже не боїтеся.

— Гм! Заждіть на сотника.

У дверях появился Станко. Він увесь яснів, нічим молодий у весільний ранок. Жваво підбіг до Мирослави.

— Де батько? — спитала дівчина.

— Спить у коморі.

— Чи є хто біля нього?

— Ні! Насилу покладали старого! — засміявся Збранич. — Завісили двері до світлиці веретою, то й заснув.

— Спасибі! А що Свен?

— Постогнує і клене. У нього гарячка!

— То і добре. Тепер іди і збуди батька, але так, щоб Свен не чув. Обидвох вартових вишли на двір і пусти до Свена княгиню!

— Якто? залишити їх обоє без варти? Ніяк не можна.

— Ти-ж будеш за завісою з нами.

Дівчина розказала Станкові про намір княгині і впевнила його, що не буде ніякої зради.

У світлиці панувала сутінь, на огнищі тлів ще невеличкий огник, при якому гридні зварили сніданок. Рогніда побачила у самому кутку під божником непорушну темну постать.

— Свен!

— Вийдіть обидва! — наказав Станко — станьте біля воріт і без мене не перепускайте нікого, ні туди, ні назад.

Вартові вийшли, Станко та Мирослава докинули ріща на вогонь, а самі пішли у комору, де на долівці сидів старий Козняк.

— Що сталося? — питав заляканий. — Невжеж пора на суд?

— Так, пора! — відповіла Мирослава — але суддею будеш ти, батьку!

— Я?

— Так! стань ось тут біля дверей і слухай, як княгиня говоритиме зі Свенем.

Станко прикляк на одне коліно біля самих дверей, добув стрілу і наложив її на тятиву. Всі троє стримали віддих.

— Привіт тобі, герою! Ти кликав мене і я тут, бо швидко вкриє тебе Гель і я не почую від тебе слова правди!

На звук голосу княгині здригнулася темна постать і чути було скрегіт зубів Свена. Довгу хви-

лину змагався з болем, аж підняв голову і розплющив очі.

— Ти прийшла, княгине? — спитав. — Спасибі тобі, та ти прийшла жаліти мене, чи сміятися?

— Норми випряли нам обоїм невдачу, а з призначення годі сміятися. Для мене вмерла надія з твоєю зрадою. Нема в мене вже майбутнього, є тільки дитина... і ніж!

Ізза пояса видобула ніж східного виробу з тонким, золотом січеним вістрям. Свен звів голову на груди. Його видко брала гарячка і відривані слова падали з уст.

— Горить, горить!... Вовк Фенріс рве мені нутрощі. Суд, сором... смерть!.. Рогнідо!

Тут зірвався і здавалося, що одним зусиллям розірве ремені. Нелюдське хрипіння добулося з горлянки і велитень опав назад на землю.

— Рогнідо — шепотів, скреготаючи зубами — якщо ти варязького роду, якщо ти жінка, в якій залишилося хоч за макове зерно чуття, встроми мені цей ніж у серце, або ні... перетни отут бючку... Ох, якби я міг зубами перегризти її сам!

— Ні, Свене, то не я вбю тебе, а Володимир, бо ти його зрадив, а мене обрехав. А за віроломність і зраду не ножем карають, а кратами... у гноївці!

Слова ті протверезили Свена. Його зуби знову заскреготіли, але відповідь, яку дав Рогніді, була ясна і спокійна:

— Властиво я не зрадив тебе, Рогнідо! Ти як і ми всі бажали тільки влади і слави.

Рогніда покрутила головою. — Чи ти справді вже так віддавна бажав слави і влади? А навіть ти стільки разів обрехав Володимира, мене, Козняка, Мирославу, Гялляра?.. Як можна тобі вірити у щонебудь? Поясни мені бодай тепер свої задуми, коли хочеш, щоб я допомогла тобі перед княжим судом.

— Слухай! Перед смертним словом витязя впевняю тебе, що вже підчас останнього походу на печенігів я загадав повалити князя, якого я сам виніс на київський престіл. Та до цього треба було мені рати і гроша... Полоцьку рать мала дати ти, а гріш Козняк. Тебе я гадав зеднати собі обітницею помсти, а гріш Козняка дістати з руки дівчини...

— Якто? — удала зачудування Рогніда — у Козняка-ж був син і не дочка, а він був дідичем майна богача.

— Був, тому і згинув! — кивнув головою Свен.

Швидким кроком підійшла Рогніда до нього.

— То так, Свене? Заклинаєш мене на мое серце, щоб я допомогла тобі ввійти між вибранців Вальгалі, а сам ще перед порогом смерти кидаєш кров, розливу тобою, на голову невинних?

— Смерть хлопця давала мені дівчину, а батька робила мені союзником. Вона дала мені гріш і силу. Ось тобі і правда, Рогнідо.

Та Рогніда не спішилася, сховала ніж у піхву, вложила його за пазуху, а там і сказала:

— Боги чули твої слова, Свене, боги і люди,

над якими не маєш милосердя навіть при своїй смерті. Тебе засліпила гадюча злоба Ніфлюнга, якої повна вся твоя вдача. Так, бачиш, дурив ти всіх і мене все життя, обдурю і я тебе дещо при смерті!

— Пробі, княгине, — закричав варяг і вперше та востаннє зазвучала в його голосі справжня розпука, — невжеж у мене таки більше людського почування, ніж у тебе?

— Ха, ха, ха! — засміялася Рогніда. — То ти ще не знав, що я жінка, якій у любові і ненависти ніхто не дорівняє? Ось гляди! Колись на Берестовому, над головою заснулої дитини ти подав мені ось це!

Тут видобула зпоза одягу малу золоту коробочку й показала її Свеніві.

— Вона була призначена для того, хто одним помахом дужих, вірлиних крил розігнав усіх своїх ворогів, як Зігурд Ніфлюнгів. Ти карлик проти нього, Свене, підлий, брехливий, хоча злющий та зловний. Тож ти, а не він повинен згинути від такої гадючої зброї. Не для тебе меч, ніж, кров, червона кров вибранця-героя. Для тебе запінені уста, посиніле лице та судорогами покривлені члени боягуза!

І кинула на долівку коробку зі затроєною голкою. Добула ніж і протяла на руках Свена ремені, щоб він міг ворухнутися і повзати. Свен повзав як гадина і зубами пробував добути з коробки голку, поки обезсилений болем і гарячкою не охляв непритомний.

СЛАВА КНЯЗЕВІ!

У золотому шоломі та багряній мантиї, які достав був від імператорів після перемоги над Вардою, Володимир на білому мов молоко коні вїздив на подвіря Козняка. При воротах стрїнув його боярин, та не той сам дїдуган, що кілька місяців тому. Тодї ще просто трималася його сива голова на плечах, а гордощі світили в очах опїрного боярина. Тепер ніхто не віднайшов би був його у цїй злиденній появі дїдуса з запалими щелепами, червоними, мутними очима та труськими руками.

— Боги з тобою, милостивий, під мою стрїху вітають — почав Козняк і схилився до стремени князя, — та вибачай не цвітом стелиться тобі дорога, не медом поливається... Трупи та кров...

Старий розвів руками і знову схилив голову, наче ждав грому. Та в очах князя не було лискавки, тільки зворушення. Від Путяти, Святослава та Богдара він дізнався вже був про участь Козняка у змові, про його безвинність і що тільки через його непослух та спротив Свеніві вдалося вчасно обезсилити ворога. Князь поклав руку на сивій голові боярина.

— Не тобі старому виправдуватися, а мені що наїжджаю на твою домівку у таку пору. Приводять мене сюди дві речі. Перша...

Мирослава, що стояла коло батька вмити здогадалася і побігла в хату за колачем і медом

Князь випив, узяв кусник колача і видко радів, що дівчина така схвильована.

— Рожі на твою личку, рожі та мак, — говорив заїдаючи — та не за колачем я прийшов, а за другим...

Дівчина спаленіла ще дужче, а таця затремтіла в її руках.

— А візьміть хто від неї мед, бо все що призначене для нас, випе мати Земля.

Прискочив Станко, узяв від дівчини тацю, а дівчина вмить закрила лице рукавом. Опісля другою рукою добула зза пазухи хустину князя і подала Володимирові з поклоном.

— Ти на груди носила її, дівчино, на серце клала дарунок свого вибранця? Так, вона ще тепла, гріє і пахне твоєю молодістю!

З острахом глянула дівчина на князя.

— Вибач, милостивий! Я мусіла заховати її від очей, бо по неї посягав Свен.

— Невжеж, дівчино, гадаєш, що Свен не добув би її звідтіля? Якжеж ти забезпечилаб її? — допитував, та у веселому, жартівливому звуці глибокого його голосу зазвенів м'якший тон ніжності.

— Я пришпилила б її ножем, милостивий! — різко відповіла дівчина, і ніхто, дивлячись на неї, не сумнівався, що вона каже правду.

— Як так, то спасибі тобі, дівчино, за вірність, хай так само вірне буде тобі щастя! Але бачиш, твоя краса не мені зацвила, хоча й велика

її ціна! Комуж маю віддати цю хустину, а з нею й моє княже право?

Враз загуділо у зборі.

— Мені, мені! — гукали воеводи, сотники, гридні, ба й ополченці. — Киньмо жребій.

Гамір і регіт піднялися звідусіль, та князь підняв руку і все стихло вмить.

— Важке питання тай годі! — заговорив знову. — Я міг би звернути тобі свободу, та твій батько старий, міг би віддати тебе не тому, кому треба. Міг би веліти кинути жребій, та відомо, що найбільше щастя у дурнів... Гм!

— Милостивий князю, віддай хустину тому, хто повалив твого і могого ворога — сказала поважно дівчина.

Ніхто не засміявся. Кожний чув, що ці слова не жарт. Усміх щез із лиця Володимира.

— Хтож це такий? — спитав зацікавлений князь.

Та в цей мент усміхнувся, коли побачив Романа, який виступив з гурту і станув коло дівчини.

— Мені віддай її милостивий! — сказав спокійним певним голосом. — Не за заслугу, а по закону любови.

— Як так — повеселів князь, — то зайве й ваше прохання. Воевода Роман молодий, та самі бачите всі, що сила в нього та завзяття небуденні; а щодо дівчини... то їй Богу, не знаю, чи хто другий зваживсяб посягнути по неї після Свена?.. Щож, бери, хлопче, чи пак достойний воеводо. Даю тобі її хустину, як обіцяв перед виїздом у Ві-

зантію. При цьому заявляю всім загалом і кожному зокрема, що воевода Роман не в дарунку дістав цю хустину, а виборов її мечем, як ялося героєві! А тепер ведіть мене до Свена! цеж моє друге діло!

Веселий гамір, який був наче відгомоном на слова князя, нагло стих, лице Володимира скамяніло, по всьому зборі пролетів лиховісний дух Морани.

— Він оттут, милостивий! — сказав Станко з поклоном. — Розступіться!

Враз подалися на боки Козняк, Мирослава, Роман, служба, ополченці та гридні. На поламаній лаві перед хатою сидів варяг. Синя, майже чорна ліва рука, розпухла наче довбня лежала безсильно та непорушно на колінах, а з місця, де були реміні, скапувала кров. Його обличчя було спокійне і суворе, як завсіди, тільки жовте, наче у мерця. Уперше від коли Володимир покинув Київ, стрілися обидва давні герої, а перед очима обидвох душ промайнули марива минулого. І враз Володимир маючи перед собою найзавзятішого ворога пригадав собі все те, що бачив на Босфорі. Перед ним тут у поросі, крові та гнилі лежить минуле, пережите, погане, а нове видане незбагнене виростає йому у душі. Хриплий та сильний ще голос Свена вирвав його зі задуми.

— Чого глядиш на мене так довго, Володимире? — питав варяг. — Давно ти не бачив мене? Ждеш рога з напитком та привіту конунґа? Дарма! Ріг не оправлений, мед випитий, а конунґ програв ставку життя. Ха, ха!

— Дивлюся у минуле та у майбутнє, Свене, а ні з одного ні з другого не вільно глумитися, тим більше, коли тїнь смерти паде нам на чоло — відповів суворо князь.

— Минуле у нас спільне, Володимире, і хїба дурень завертає до нього, коли нема вже з цього користи. У майбутнє забігає лише боягуз, бо справжній герой вдаряє мечем та жде жребїя смерти або перемоги.

— І ти не бачиш ще того, що між нашим минулим і майбутнім лежить пропасть? Ти не збагнув ще, що конунг не те саме, що варяг на зміїному човні!

— Я знаю тільки, що вільно героєві та по чому пізнати боягузів...

Враз потемніло лице Володимира:

— Знаєш? Герой не бреше, не обманює і не зраджує! — сказав різко — а роблять це саме боягузи. І не хто інший, а ти зрадив мене, обманув своїх гريدнів і полочан, обрехав Козняка.

— Тебе я не зрадив, бо всякому свобідному героєві вільно посягнути по владу. Усе на світі застромлене на вістрі меча. Раз ти полишив мене у Києві, то ти дав мені волю йти, куди захочу. Кознякові я сказав те, що вважав правдою...

— Брешеш, падлюко! — вирвалось у Станка. — Перед княгинєю говорив ти не те. Тепер ми вже знаємо, і то саме з твоїх уст усю правду.

— Ах!

Очі варяга хотіли якби пробити Станка своєю дїявольською скаженістю.

— То ви підслухали? — і злість горіла в ньому як полум'я. — Так, я обрехав Козняка, — говорив далі мов у гарячці — але у війні та у любови всі способи добрі, якщо ведуть до успіху. Ти, Володимире, викопав ту пропасть, про яку говориш. Ти винен усьому!

З вибачливим усміхом і спокійним рухом голови почав Володимир відповідь:

— Ні, воєводо, не я копав пропасть і не я винен, а винен час, який деколи залізною рукою добувається до воріт держави. Як навіть у далекі новгородські, вятські чи бярмські області щойно у травні стукає весна, ломить кригу та нівечить снігові звали, так і до воріт твоєї та моєї землі застукав дух нової правди. Ти втік перед ним зі своєї землі, не відступав від трухлявих ідолів, поки новий дух, невидний і всесильний, не переміг тебе. І бачиш, я зрозумів, що вся наша земля кличе його, коли хочемо стати поруч інших земель світа — або загибати. Ця конечність завела мене у Візантію і дала мені в руки бажане добро. Тобі здавалося, що меч, який побе мене, знівечить і самого духа. Ти помилився, Свене! Не я побив тебе, а та земля, якої знаряддям я став і вона вбилаб тебе була навіть на моїй могилі. Ти міг був щонайбільше скинути володаря. Але з мого попелу повстав би завтра местник і змів би тебе з лица нашої землі, що рветься до життя!

Тільки близькі Володимирові такі, як Роман, Збранич, Мирослава та старі члени княжої ради розуміли слова князя, інші вперше вчули з його

уст, що він приєднався до грецького Бога, якого прихильників стільки жило на землі Дажбога. А що цей Бог показався могутніший за Перуна, то ніхто й не дивувався. Всі були горді, що їх князь знайшов нову силу для них усіх, більшу як досі.

— Я вікінг і закон морських героїв є моїм законом. Суди мене своїм новим законом, бо за давнім мій суд уже відбувся.

Настала знову хвилина мовчанки. На землі Дажбога чужинця ніхто не кривдив і його судили завсіди законом землі його походження. Свена можна було судити тільки за душегубство, грабіж та підпал підчас ворохобні, а не за зраду.

— Свене — сказав прикінці князь — за новим законом судити тебе годі! Твоя правда! Ти не з мого світа, а з того, який я вже залишив за собою. Я забуваю за зраду князя Й держави, бо не я твій князь і тут не твоя держава. Проте за законом твоєї землі мушу залишити за тобою всю кров та сльози, згарище і руїни. Ти поставив якнайвищий закон — закон крові! — то й боронися від нього, або загибай!

Кинув меч до стіп Свена і сів на коня. Та в цей мент зашуміло у зборі. За час суду зібралася була на вулиці величезна юрба народу, яка пильно стежила за ходом суду. Тепер закричали всі.

— Він наш, наш! Давайте його!

— За кров дітей наших!

— На шматки його! Перун йому в тімя!

— Хай його побе хрест! Смерть злодієві!
Смерть, смерть!

Здавалося, що юрба ще у прияві князя таки справді розірве Свена на шматки. Потокот рушила громада на дворище Козняка. Та нараз Свен устав. Спокійно, гордо, як колись на Берестовому поглянув на юрбу владним поглядом. Праву руку простягнув вперед та крикнув:

— Не вам судити конунга! Дяка тобі за правду, Володимире!

І спокійно, певною рукою вбив собі у бючку на шиї маленьку золоту голочку. Хвилину постояв просто, відтак зробив пів обороту у бік і тяжко впав на землю. Ібн Дауд не ошукав варяга. Отрута вбивала мов блискавка, без болю та муки. Ніхто не смів доторкнутися трупа. Грізний і величній, як за життя лежав витязь на землі, тільки його іскристі очі затемнилися і погасли.

— Поховайте його за законом! — приказав Володимир. — Ми живі воюємо тільки з живими. Прощавайте!

— Слава, слава князеві! — залунали оклики, а в їх супроводі поїхав Володимир на Берестово.

XXVIII

НОВА ВІРА

— Здоров був, волхве Перуна! Не ласка твоя була стрінуги володаря тієї землі, як ялося здавна, хлібом-сіллю, запашним димом та співом дівчат? Забув ти за той час за мене, правда?

Аж до землі похилився волхв від цих на-смішливих слів. Він стояв у воротах капища сам

один, його служба покинула його. Ніодного зеленого віночка не було видко на подвірі, куці та моріг були потоптані ногами, відломки зброї, одежі та харчів валялися довкола.

— Правду кажеш, милостивий! — відповів заляканим голосом. — Відвернулося лице князя від богів та їх слуг, але що я не тільки їм слуга, але й тобі раб, то й повинуюся.

Кивнув головою князь, звернувся до прибічників :

— Олешиче ! Оттут скажи зараз вкопати хрест ! Тут лежали тіла ваших отроків, побитих поганями, тут змагалися давні боги зі сонцем правди, з царством Божим. З тієї крові нехай виросте хрест і нагадає усім, хто спас їх від меча варягів та від соромної неволі.

Гридні принесли величезний дубовий хрест, що його князь приготував завчасу, викопали глибоку яму і тоді князь власноручно перев'язав вершок хреста ланвою, даючи знак, щоб потягли його вгору.

Затріщали гужі, ухнули гридні і серед святої мовчанки над юрбою полян став звільна підійматися хрест Господен. А тоді залунав над головами могутній голос князя.

— Народе мій ! Ось знак триединого Бога Вседержителя, який обіймає всіх і вся. Йому я завдячую вінок влади та сили. І вам він дав перемогу над ворогом. Йому поклоняюся я та бояри мої, поклонися йому і ти !

Наче лан спілого збіжжя живі ряди пішли за прикладом свого князя похилившись. Один тільки волхв стояв блідий, простоволосий, заляканий, осторонь, довго не розуміючи переміни. Прибитий словами князя і невеселими міркуваннями над тим: де він тепер дінеться, волхв пошкандибав у капище. Та за яку годину ждала його чимала втіха. Прийшло декілька мирян із запитом, чи він і для нового Бога приймає приноси і чи зуміє найти до нього дорогу, як найшов її князь. Умить зясував собі досвідний духовник, що плувчи за течією він не пропаде.

— Очевидно, — відповів. — Якби мало бути інакше, то чи лишився б я при своїх почестях? Клади сюди дари, а всі небесні „воздадутъ тобі сторицею“. Недаром князь воздвиг свій хрест саме на Берестовому; це місце очевидно святе і ближче звідсіля до неба молитві і людині!

Живо занявся жертвою, бормотів всілякі заклинани, курив святим зіллям, сипав у полум'я ялівець, а накінець перехрестився тричі, як бачив це був у християн. Ледви скінчив покликали його до кострів, на яких мали горіти побиті варягами кияни. Де не взялися його помічники співаки, і старий Ярослав немов прочунав. Він починав мати надію, що нічого не змінилося на Дажбогівій землі. Збираючись на похорони накинув білу одежу, підпоясану узірчастим поясом, припоясав розкуйовдані кучері і бороду, а на голову наложив вінок зі зеленої омели. Владним тоном видавав накази підвладним, а вони корилися йому, са-

мі не знаючи, що думати про рішучі та певні рухи старого. Особливо дивувала їх незвичайна точність, з якою він перестерігав усяких подробиць обряду. Пригадував, щоб між похоронених когутів не попали курки, або між воскові свічки лоївки, щоб усі похоронені сорочки були льняні, та щоб до гашення вогню не вживали замість меду з водою, пива або чистої води. Ніколи ще так точно не перестерігав волхв цих звичаїв, як сьогодні.

Поважно та точно ступав гурток жерців у Володимирів город, де вершилися костри і тисячна юрба приєднувалася до нього, щоб узяти участь у похоронах. Волхв почував себе знову духовним провідником Києва. Одне тільки гнівало його немало, що за ним не ступав князь та не дзвонили списи гріднів. Не було ні бояр ні огнищан, здебільша тільки бідніші люди з передмість та з околиці. Та ось похід зупинився. На майдан навскач виїхало кількасот їздців, а за ними біла громада пішої рати. Військо сотня за сотнею проходило попри волхва. На чолі їхав на великому боевому коні воевода Мстислав Воеславич. Він одним поглядом обкинув увесь майдан на Берестовому і вмить догадався усього.

— Хрест!

З рамен хреста звисали вінки барвінку, чатиння та пізноцвітів. Це дівчата прибирали його після відходу бояр та князя і ніяка злочинна рука не нарушила їх. А тепер буйний вітер, який нагнав від заходу снігові хмари, розвівав ці вінки наче прапори.

Правду казали поголоски про Христову віру. Князь прийняв її та не заборонив почитати давніх богів, бо ось старий волхв, як і раніше веде похід жреців. Вояки Мстислава були здивовані, як міг Володимир пробитися через печенізьку стіну, повалити Свена та ворохобників? Невже у цьому була якась вища сила?

Мстислав побачив молодця, що з трудом пробивався крізь юрбу і пізнав Збранича.

— Здоров був, хлопче! — кликнув на нього. — Бачу витаєте нас з перемогою?

— Так з перемогою! Князь велить вам стати у Новому городі.

— Якто? Прецінь великі гридниці є на Подолі!

— Там надоспіла саме сіверська рать. А тебе достойний князь просить у терем.

Станко підїхав до волхва, зіскочив з коня і поклонився старцеві:

— Премудрий волхве, рідня боярина з Мощаниці, прохає тебе влаштувати після сьогоднішнього похорону на третій день похорон для боярина. Господар покинув свою хату, осиротив жінку та дочку, а мені випало хоронити його.

Горде лице волхва поблідло. Він увесь затрусився.

— Боярина? Якого боярина? Невже Мощанина?

— Так! Його найшло на шляху військо князя і привезло з собою. Цеж член княжої ради...

Аж до цієї хвилини гадав було волхв, що Мощанин таки встиг переконати князя у своїй невинності, та що тільки завдяки цьому ні його, ні Козняка не діткнула рука мстивого князя. А тепер...? Може... може... князь і знає, де, як, коли і чому найшовся Мощанин на шляху неживий? Судороги проняли старця від непевности, страху і сумнівів. Поява Володимира показувалася тепер куди більша, грізніша та ще більше таємнича, як досі.

Ні Станко, ні Мстислав оповідаючи про останні події не могли розібрати якою то силою розбив Володимир полчища поганих, не розуміли, яким способом міг Володимир опанувати Берестово не знаючи розкладу сил ворога. Вони не знали, що військо Володимира прийшло саме в той час, коли Еріх наступав на Нове місто, отже Берестово було без оборони. Але й так яканебудь із трьох ватаг князя мусіла здобути город і злучитися з людьми Путяти та привести Володимира у Київ. Володимир ніколи не зважався б був вертатися у Київ, не маючи потрібних сил, щоб від одного маху розтрощити ворохобників. Не будь у нього дружини Олешича, він пішов би був назустріч Мстиславові, чи сіверській раті і щойно тоді вдарив би був на Свена. Та всі ті обставини не були відомі ні Станкові ні Мстиславові, так, що обидва вони, як і весь народ ні на хвилину не сумнівалися, що тут надприродна сила вмшалася у хід подій.

XXIX

ПРОЩАННЯ

Ритмічні удари вже від полудня звучали на подвірі Козняка. Це раби та наняті робітники ставили наново паркани, прибивали дошки, направляли двері та лавки. У хаті мили та прибірали кімнати, а старий Козняк одягнений у кожух та клепаню з довгою патерицею в руках сидів у сінях з Романом.

— Не добре робиш, сину, що покидаєш нас знову! — говорив невдоволено старий. — Я в невиплатному довгу у тебе і князя і волів би, щоб ти був біля мене. Сам ти казав, що з весною всі дружини вирушають у похід. Я бажав би з моїх достатків причинитися до звеличання походу, а тут я вже старий, не зможу допильнувати майстрів, вибрати у купців ні зброї ні одежі.

— Забуваєте, батьку, що ваші гроші вивезені на Волинь, а не знати, як довго зможе берегти їх воєвода Соломирич. Він теж має вирушити весною. Князь хоче, щоб корсуняни й імператори побачили велич і силу володаря всієї Русі.

— Чому ж не їде туди Збранич?

— У Збранича діла доволі з похоронами Мощанина та зі спадщиною.

— Гм!

Старий невдоволено потряс головою. Від часу, як вияснилася справа смерті Доброгоста, все батьківське почування, яке мав старець для мертвого сина, повернулося до живого майбут-

нього дідича його майна та дочки, усього, з чим зжився боярин за свій вік. Та Роман тільки всміхнувся.

— А що зробиш, якщо засніжить тебе у повороті?

— Я й не гадаю вертатися верхи, ні возом, тільки водою. Впадуть дощі, то ще краще. Возьму сплав у поліщуків.

На це не було вже відповіді.

— Так їдь з богами, синочку, — сказав по хвилині. — Велес тобі проводирем буде.

Роман похилився до руки старого.

— Деж Мирослава? — спитав ще Козняк.

— У княгині! Ось я й їду до неї.

— З богами, сину! Вертайся здоров!

— Оставляйте з Богом, батьку!

У городі на кожному кроці видко було, як струя життя вертається у давнє русло, перепинене воєнною заверюхою. Торги роїлися від продавців та покупців, поруйновані хати направляли теслі та пошивальники, щоб перед осінньою непогодою мати захист над головою. Сотні людей випрятували румовища, згарища та попіл зі спалених хат, між якими білили свіжі зруби. Кияни здавна були майстри „на всі руки“. Одне тільки нагадувало на ворохобню — незвичайно багато сіверської, деревлянської та тиверської рати, які поспіли були на рятунок держави з півночі, сходу й заходу.

У дворіщі Рогніди панувала тиша. При тих самих ворітцях, при яких прощався Роман із

Мирославою перед візантійською виправою, стояла й тепер дівчина, нетерпляче вижидуючи Романа. Коли почула тупіт коня і угледіла худощаве, вітрами загоріле лице молодця, вся спаленіла й побігла йому назустріч. Звіталися, наче вперше бачили себе.

— Коли їдеш? — спитала дівчина, коли він обняв її.

— Сьогодні!

— Ох, це неможливе! Я не пущу тебе!

— Щойно казав мені те саме батько. Невже ви змовилися? — жартував Роман.

— Не смійся, Ладо мое, — мрійно говорила дівчина, горнучись до воеводи, — я знаю, що ти не для примхи покидаєш мене знову, одначе я таки справді боюся...

— Чого, дитино? Другого Свена важко було б найти і у Скандинавії, не то тут...

— Я й не про себе боюся, а про неї... — пальцем показала на терем княгині.

— Про Рогніду?

— Так! Вона страшна стала від смерти Свена. Раз-у-раз кличе своїх богів, молиться, плаче, то чепуриться і примірює строї, видобуті зі старих, сріблом кованих скринь, які Володимир привіз був іще з Полоцька. То знову впадає наче в шал, рве волосся з голови і одяг на собі. Сьогодні прийде князь, бо заповів свій прихід. Я боюся, що вона кинеється на нього, або що він убереться її. Тому благаю тебе, залишися.

Роман задумався.

— Знаєш, щоб Волсдимир убив Рогніду — у це я не вірю, коли він не вбив її досі...

— Але ти не знаєш княгині: вона сама так його роздратує, що він стратить рівновагу. Ти не знаєш на що може зважитися жінка, коли любить...

— Невжеж вона любить його? — скрикнув Роман здивований.

— А ти гадав, що ні?

— Я гадав, що вона його ненавидить.

— Любов не кінчається ненавистю. Сьогодні, коли я натякнула їй на ненависть, вона засміялася і каже: „Ах, ти дурненька, якби я була за нелюбим мужем і він мене покидав, то я раділа б, що дав мені свободу. Не ненависть, а байдужість це гріб кохання”. Романе, залишися!

Ніжно пригорнув Роман дівчину і довгу хвилину мовчав.

— Щож, хоч я гадаю, що моя приявність тут зайва, я залишуся на один день.

— Рука вірного слуги нераз уже врятувала життя невинному.

— Ох, Миро, наш князь християнин, який не скривдить і ворога, не то жінку... Він-жеж і Свена не карав, а про Мощанина та твого батька і не згадає. Рогніда, яку Володимир може тільки єдину любив, мала б бути у небезпеці? Ні, це неможливе!

— Саме тому в небезпеці! — живо заперечила дівчина. — У його серці огірчення, у неї гнів і жаль і ось вони зустрінуться...

— Князь не жінка, Мирославо... Цить, князь іде !...

Роман дав знак чурі, щоб відвів коня до стайні і ввійшов разом із Мирославою до палати. Вони розмовляли ще довго, заки не почули живої розмови князя з Рогнідою.

Коротко, нервово відповідала княгиня. Звичайні вислови чемности прозвучали без відгомону.

— Чи пан мій бажє повечеряти при своїй рабині?

— Знаєш добре, Рогнідо, що ти не рабиня, навіщо ж дратувати мене ?

— А чим же я, як не рабиня? Не жінка, не сестра! Не по волі вікую вік при тобі !

— Саме тому приходжу до тебе, Рогнідо. Нас злучив важкий злочин давніх днів, та вся моя покута, якою я бажав змити мій гріх, не найшла ласки у твоїх очах. Не життя мого бажала ти, а смерти! Ти навіть спілку завела з моїми ворогами, сама добувала на мене меч, дитинку нашу затроїла трійлом ненависти до батька...

— Невжеж ти осуджуєш мене за це ?

— Не мені тебе судити, бо я сам винен усьому: і ненависти, і змові, і злочинам. Та раз не можу віддати тобі життя, то можу вернути тобі хоч в частині те, що взяв від тебе. Даю тобі полоцьку волость, спадщину Рогволода. Йди туди враз із полочанами, яким вертаю волю, зброю та човни, і управляй нею. Нехай син твій не ски-

тається ізгоєм на чужині, ані не гнеться в ярмі, яке навчився ненавидіти!

Серед тиші, яка настала після цих слів, Мирослава виразно чула, як княгиня заплакала.

— Ти плачеш? — м'яко спитав Володимир. — Плач, Рогнідо, плач, як і я плакав колись кривавими сльозами над своїми гріхами, та виплававшись вибач мені злочин, яким я прогрішився незрячий!

— Ох, я не плачу! — відповів різко голос княгині. — Мої сльози не вода, а кров! Волость я приймаю, бо вона моя, а сина візьму з собою, бо він теж мій. Відійду зараз, як тільки позбираю те, що залишилося мені по батькові. Доля, яка нас злучила, розлучає нас тепер, а моє місце при тобі займе друга...

— Рогнідо! — скрикнув Володимир, а в голосі його звучав гнів і біль. — Даремне ти завертаєш споминами до давніх днів і до незагоєних ран? Чи на те, щоб повернути мене з дороги, на яку я ступив цієї весни? Даремне зусилля. Мое життя не належить уже до мене!

— Чому? — різко залунав запит.

— Тому, що воно є власністю народу і всієї землі Дажбога!

— Ха, ха, ха! Колись ти казав, що ця земля твоя і народ твій! А я кажу це ще й тепер.

Рогніда встала й поступила крок до Володимира.

— Ти не розумієш моєї правди, Рогнідо! — відповів князь. — Усе довкола тебе змінилося

і дозріває вже до вищого розуміння життя та обов'язку, а ти все ще живеш варязькими маривами. Держава від Волги по Тису це не човен, а я не варяг!

— Говориш про державу, як грек!

— Бо я грецької віри, Рогнідо, віри, яка висловлює все те, до чого додумався я сам, коли прозрів.

Настала мовчанка і Мирослава почувала, як князь наливав собі чарку меду, чи вина у срібну чарку.

— Бачиш, Миро, що Рогніді не загрожує нічого, — сказав шепотом Роман, — хочби тепер навіть у її руці був ніж — Володимир не покарав би її. Він зводить з нею порахунки, як зі Свеном і вони обоє щезають з його життя...

— Ходімо звідсіля! — відповіла дівчина. — Я не можу слухати таких слів прощання. І якби хто догадався, що ми були свідками такої розмови, то нам самим було б соромно перед властною совістю.

XXX

ПІД КОРСУНЕМ

У березні 988. р. прибув до Києва льогофет Скілмос і привіз з собою кількадесят духовників, переважно болгар і полян, які довгий час пробували, а то й народилися у Болгарії, Корсуні чи Візантії. Вони мали зі собою церковну утвар, книги писарів і іконописців та безліч ікон, зібрані

них грецьким духовенством для покорення порфіродними лютого племені тавроскитів, яких володарі бажали повернути на Христову віру. Володимир прийняв ласкаво дарунки порфіродних, а вказавши на християнську обстанову двора та на хрест на Берестовому, сказав:

— Усі умови, поставлені мені імператорами — виконані. Варда Фока побитий, силу моєї держави збільшили шість тисяч варягів, я сам, моя дружина і велика частина моїх земель поклонилися святому хресту. Чому ж імператори не прислали мені моєї невісти? Невже вони не шанують свого слова?

— Ніколи порфіродні не ламають слова. На царівну Анну теж вступила благодать Господня й вона буде біля Влахерну монастир, де бажає вступити восени. Супроти волі Бога людські умови безсильні.

Скідлос побожно схилив голову, а Володимир з усміхом подивляв спокій, з яким він передавав свідому брехню. Роман Олещич, який стояв біля князя, аж почервонів з досади. Атанас потягнув його за рукав. Прибічники князя дивувалися, з яким мягким серцем їх володар приймав гарбуза від імператорів.

Скідлос умовлявся з князем щодо дорічної торговельної виміни і повідомляв, що на передмісті св. Маманта відкрито дві нові господи для руських купців.

— Я вельми вдячний порфіродним — відповів князь — за їх опіку над новонаверненим пле-

менем! На другий рік я радо скористаю з ваших господ. Та в цьому році я загадав викорінити поганих зі степів нашого моря, тимто й не пущу на весну човнів у Царгород. Вони не вернулись би до осені. Тимто поїдуть тільки у Корсунь. Туди хай переїдуть царгородські купці у другій половині травня на торг.

Скілос прикусив губи. Що означав цей розпорядок князя? Він знав від київських греків, що ладиться воєнна виправа до Корсуня, а від цісарських стратегів, що вони не бояться облоги за подвійними стінами города. Якби руські купці поїхали у Царгород, вони могли б бути заручниками мира. Але так, то чому вони взагалі їдуть у Корсунь? Греки знаменито знали, що після перемоги Володимира над печенігами шлях на Схід відчинявся знову і руські купці не мусітимуть їхати аж у Візантію, щоб продати крам. А може ця корсунська виправа це тільки підступ...?

— Осміляюсь, — сказав Скілос — вашій княжій милости пригадати, що не кожний купець зможе вислати кораблі у Корсунь. Таких є небагато, а не знати, чи ті, що приїдуть, зможуть викупити весь привезений крам. Для вас була б утрата, а для нас дорожнеча по містах.

Князь усміхнувся.

— Як у справах віри та небесних благодетей рішає імператор, так у торговельних справах рішаю я й ніяке мое рішення не буде шкодою для моїх підданих. Вони знають, що за всю доставку дістануть плату у повновартних грошах, чи

товарах. У Корсуні є купці не тільки грецькі, а все непродане можу я сам закупити і зложити на складах Корсуня.

Після такої заяви Скілос відїхав, користаючи зі санны, у Витичів. Того самого дня розїхалися биричі князя по всіх землях від Дунайця по Болгу. З першими водами стали наспівати у Київ дружини всуміш із човнами купців. Купці збиралися під Витичевом, дружини в Києві, де княжі воеводи переглядали їх старанно та мали наказ доповнювати всякі недостачі зброї та припаси гріднів. Ще ніколи ніякий володар руської землі, навіть великий Святослав не зібрав у пристані Києва такої рати. До половини травня назбиралося п'ятьсот великих човнів, а в кожному було трицять до п'ятьдесять мужа. Тільки бояри, воеводи та прибічники князя мали коні, всі інші були піхотинці, зате на кожному човні везли мотуззя, в чудернацький спосіб попритесувані бальки та залізні окуття.

Вже десятого травня рушили купці та тисячки ратників під проводом Романа Олешича. З ним їхало кількадесять грецьких уповноважених із Києва, яких вислали київські греки з доставою у Царгород. Був чудовий весняний час, а на Білобережжі все стаяло у цвіті. Через порogi перебралися без перепони, ніодного печеніга не видко було на придніпрянських степах. Тільки є Олеші треба було два дні перечікувати бурю, яка зірвалася з північного сходу. Хоча вітер не вщухав, море було ще неспокійне, Роман наказав

день і ніч їхати далі попри береги Криму до корсунського заливу.

З трудом найшов Роман у пристані місце для себе та своєї рати, так багато суден було у ній. Здавалося, весь Золотий Ріг переселився у Херсонез. Густо, наче димовий ліс торчали щогли, роєм увихалися човни, наче ніжки величезних водяних хрущів маяли весла гребців ритмічно по обох боках суден. Гомін і крик вітали київську флоту. Портові впорядчики бігали спітнілі з купцями, визначаючи кожному стійло та місце на нічліг. Роман передав опірних греків капітанові Феодозієві, а цей обіцяв подбати, щоб вони не повтікали з Корсуня. Руські купці не платили портової оплати, а мусіли платити її греки. Вони навіть не могли мріяти, щоб утекти із крамом у Царгород і мусіли продати у Корсуні, або ждати кінця торгу. Торг ішов надиво живо та гладко шість днів. Руські купці знали, що якби торговля йшла тяжко, то сам князь закупить усе за готовий гріш.

Вкінці сьомої днини, стали деякі кораблі у пристані ладитися до виїзду, серед окликів зібраного у пристані народу.

Роман занепокоївся і вийшов з Вишатою, вельми метким і тямущим купцем, у пристань. Та як далеко і широко простягається море, ніде не було відко ніодного човна. „Що сталося з Володимиром?“ — запитував себе воевода.

— Цієї ночі треба щось зробити, інакше всі задуми князя пропадуть — сказав.

— Що саме ?

— Мусимо перешкодити кораблям, щоб не покидали пристані. Кожної хвилини може наспіти княжа рать.

— Це не легка річ. Корсунь багатолюдний город. З залогою стратіга та корабельниками візантійських купців буде в ньому до вісім тисяч мужа. Стіни високі, сильні, а на заборолі кожна баба рівна гридневі.

Та в цей мент Роман скочив наче хлопя між носіїв, які несли у город мішки. Між ними виднів старий, білявий муж з коротко стриженою бородою, одітий у грецький стрій з широким варязьким мечем.

— Оляф! — кликнув на нього Роман.

Живо оглянувся варяг і обидва други щиро привіталися.

Оляф видужавши поселився в Корсуні, де займався покищо торговею збіжжям. Роман відтягнув Оляфа на бік і спитав:

— А ти не мав би, Оляфе, охоти ще хоч раз послужити князеві?

— Чим ?

— Звісно чим: мечем і веслом!

Очі засвітилися в варяга.

— Заробиш на цьому стільки, скільки не дасть тобі й найбільш корисний торг.

— А це як ?

— Забався ще раз у вікінга й не пусти завтра грецьких суден із пристані.

— Скільки людей ти даш мені ?

— П'ять сотень, а що здобудеш — твоє!

— Ха, ха! Як так, то я й сам на це пішов би, будь у мене люди. Дай мені людей!

— Не я, а цей огнищанин дасть тобі їх, — звернувся Роман до Вишати. — Подбай, достойний, за варязькі плащі і передай їх моїм людям у господі. Наші шоломи та човни й без того скидаються на варязькі, здалека не буде видно.

Другої днини Роман ще спав у господі, коли прибігли перелякані руські купці.

— Хоробрий воеводо! — поклонився київський огнищанин Вовк, — відвернулося лице Хорс... Господа від слуг твоїх. На морі показалися варяги і граблять грецькі судна. Всі, що виїхали ранком, завернули назад. Та п'ять великих круглих суден пропало з усім достатком. Купець Кіродул вернувся на човні сам один з одним гребцем. Що нам робити?

— Залишити всі опорожнені кораблі на березі, а мужву озброїти і стягнути біля мого стану. Я вже вчора ввечір вислав своїх людей за варягами. Вони загорнуть їх від сторони моря і приженуть під вечір сюди, а ви маєте бути готові переловити їх, ще заки допливуть до берега.

Відразу почався на фльоті рух. Вино, паволоки, зброя, посуда, сукно, прикраси та всяка грецька купля не займали багато місця, тому до повороту доволі було й шостої частини всіх суден, які виїхали були з Києва. Купці вибирали що кращі та лекші й вантажили їх куплею та поживою, а гребці з рабів помагали їм переносити та

розміщувати крам. Вільні гребці, посередники та ратники озброїлися, а молодші купці, з яких кожний знав воєнне діло і миттю вмів перекинутися з купця у грабіжника-вояку — перебрали провід.

Під вечір не чорні хмари від заходу надвигнулися на Корсунську волость, не сірі птахи налетіли, не сарана рушилася на плодовиті поля... Це велитенська фльота суден Володимира підплила до заливу й замкнула його зовсім. Вслід за цим човни приставали до берега, а з них висідали відділи рати, такої добірної та лискучої, що й самі порфіродні імператори не посоромились би такої. Сотня за сотнею, тисячка за тисячкою виходила на беріг, а коли причалили всі, крім варткових човнів, вивантажено ще кількадесятя коней. На одного з них, білого, мов молоко, араба сів рослий муж у пурпуровій мантиї та в золотому шоломі з вінком на голові й лискучим мечем у руці.

Нечуваний переполох охопив корсунян. Стрімголов утікали у город ті, що вийшли були у пристань, як тільки на овиді появилися човни. Утікали навіть власники господ і складів побудованих на березі, і мешканці передмістя, яке лежало на руїнах давнього Херсонесу.

Глухо зачинилися ворота міста й почалися гарячкові приготування до оборони. Хоч корсуняни чули про майбутню виправу Володимира на Корсунь, але приїзд купців розвіяв їх сумніви. Аж тепер вони зрозуміли проворність князя, який

стягнув сюди хитро своїх вояків і маєтки найбагатіших громадян імперії. Населення города подвоїлося від такого великого допливу чужинців, тоді, як усе їх майно було на кораблях. Катастрофа була неминуча.

Царгородських купців охопила паніка. Юрбою збирався народ на агора, домагаючись негайних переговорів і мирної передачі города. Грецькі купці з Царгороду обвинувачували катепана у зраді, мовляв, він не ударив на варягів попередньої днини і не випустив грецьких купців із пристані. Тепер уже ніхто й не сумнівався, що вчорашні варяги були тільки передовим відділом фльоти Володимира та що були в порозумінні з Романом Олешичем. Даремне виправдовувався катепан; озлоблені, до розпуки доведені купці за всяку ціну бажали найти винуватця їхньої втрати й находили його тільки в ньому. Не диво, що всупереч бажанням корсунян катепан відмовився піддати город і зібравши купців та всю військову залогу, почав боронити города не жартом.

Корсунян, які противилися, казав увязнити за те, що держать сторону Володимира, а маєтки їх забирати, щоб хоч у частині покрити втрату царгородців. В цей спосіб залякав одних, зацитькав других і розпочав оборону.

Внутрішні стіни города були дужчі та вищі за зверхні, збудовані з найдобріших відломків стін давнього Херсонесу. Черговий наступ руської рати скінчився перемогою оборонців і в серця

їх вступила відвага. Замовкли навіть голоси спротиву серед корсунян, а царгородські купці почали вже спокійно списувати та розділяти забрані маєтки.

Але облога затягалася. Кілька днів війська Володимира відпочивали і що вечора почувалися з табору крики та співи гриднів, що бенкетували. Та одночасно на очах корсунської залоги повставали здовж стін дерев'яні зруби, на яких здіймалися „пороки”, тобто метавки на бальки й камені. Корсун'янам удалося декілька з них спалити грецьким вогнем, та на їх місце появлялися нові.

Найдивніше було те, що повставало їх по кільканацять нараз без гомону, стукоту сокир, не примірюючи навіть частин, якби були готові.

Десятої днини після приїзду величезні каменюки летіли на стіни, а що віддаль була дуже невелика, то і успіх обстрілу був незвичайний. Зразу тільки крівлі домів, положених біля стін, терпіли від стрілен, які перелітали через городські стіни, та швидко стали падати один по другім зубці укріплень, а далі цілі заборола обвалювалися й летіли вділ із ломотом у хмарах пилуogi. У руських дружин не було ще ніколи машин, тимто візантійські та корсунські будівничі не так то дбали про відпорність, як про висоту та гладкість стін.

Серед крику та реготу гриднів падали укріплення города й гинули його оборонці. За цей час княжі дружини основно очистили все побережжя півострову та половили чимало суден, які наспівали з Візантії.

XXXI

ПОХВАЛЬНА ПІСНЯ

На підсінні невеликого хутора, положеного на горбку під містом, сидів Володимир, біля нього воеводи, обидва Олешичі, Соломирич, Мстислав Воеславич, Стенята, Сулятич, на боці при столику Анастас.

Устав Вишата:

— Милостивий князю! — маю вістки, що городяни раді би хоч сьогодні піддатися під твою руку і збутися стратигів та збірщиків із Царгороду. Та саме цього не бажають собі царгородці, а їх є в городі сила. Катепан теж рад би піддатися з усім військом, та боїться відповідальности. А проте гадаю, що від одного сміливого наступу город піддасться!

— Це ми знаємо, що вже перед тижнем, коли впала стіна біля східних воріт, город був наш, — завважив старший Олешич. — У тому то й ціла біда, що ми бажаємо добути город, а не його звалища.

— Бач, цього не розяснить купцям ніяка сила! — відповів Вишата. — Не беремо то це значить не можемо!

— В такому разі треба б хіба нам самим вислати посла до імператорів, щоби дозволили ласкаво корсунянам піддати город! — зажартував воевода Мстислав.

Князь усміхнувся: — Отже ніхто з вас не має ради?

Ніхто не відзивався.

— То я скажу. Стратігам треба облегшити рішення і вчинити щось таке, щоб усі, навіть царгородці бачили безвиглядність дальшої оборони. Можна це зробити на три способи: підпалити місто, виголодити його або позбавити води. Однак підпалене місто може згоріти ціле, а цього ми не бажаємо. Виголодити його важко, бо самі ми підвезли їм поживу. Залишається третє!... Криниць у городі нема, воду спроваджують із гір проводами. Треба знати тільки де вони, а до трьох днів город піддасться.

На це підняв голову Анастас і заговорив.

— Давно я, милостивий, ждав на хвилину, щоб віддячитися за те добро, якого зазнав від тебе. Ця хвилина прийшла і слава Господеві, що дозволив мені діждати її. Я маю рисунок з розкладом города ще з тих часів, коли я жив у ньому. Я знаю башту, де кінчається водопровід, який допроваджує воду з гір. Між оцим місцем і джерелами треба шукати проводів...

У тій самій хвилині прийшов до князя цісланець.

Він питався, чи князь не захотів би прийняти без свідків катепана, який крадькома бажає прибути у руський табор. — Годину пізніше, коли воеводи розійшлися з наради по своїх домівках, серед найстрашнішої зливи, блискавок та громів, у хату вступив невеличкий, сивавий уже муж у напів варварському, напів грецькому одязі звичайного корсунянина.

— Ти катепан Феодозій? — спитав князь.

— Так, князю.

— Чого тобі треба від нас?

Катепан поклонився князеві до землі і зложивши руки, поглянув недовірливо на Романа й Анастаса, які були при князеві.

— Мужі, які чули мої розмови з моєю невістою, можуть почути і твої слова! — сказав з усміхом.

Широко розкрилися очі візантійця. „Отже, правду казали поголоски, що сама царівна бажає цього ненависного подружжя?”

— Вибач, князю! Тобі приказувати, не мені! Я прийшов тобі сказати, що я, моє військо і весь Корсунь ніколи не бажали ставити тобі перепон на твою шляху до наміченої цілі. Знаючи, що ти осінений хрестним знаменем, не захочеш нашої погуби, віддали б ми град Корсунь без боротьби. Та царгородські купці домагаються оборони і топір ката висить над головою раба твого! Отже позволь мені післати письмо у Царгород!

— Чи ти гадаєш, що імператори тобі допоможуть? — усміхнувся князь. — У них самих тепер діла доволі. Ворохобня знову підняла голову, а цим разом не приїде вже дарова поміч, як у минулому році. Ні одного дромона не дадуть тобі. Як гадаєш, скільки треба було б кораблів, щоб перемогти мою дружину? Щонайменше двісті!

— Ох, я не бажаю помочі, бо знаю, що вона і так прийшла б запізно! — заговорив Феодозій живо.

Та Володимир кивнув рукою:

— Ти чоловік війни і знаєш, що Корсунь упав уже тиждень тому!...

Катепан мовчав.

— Один кивок руки і моя рать могла б обрушитися на вас, як колись раті Святослава, і з вашого города не залишиться ні сліду. Та, як християнин, взиваю тебе: віддай город, Феодозіе, щоб кров братів твоїх не впала на твою голову!

— А на чию впаде моя кров, князю? — потряс головою грек. — Я чесний, старий вояка, тямлю Цимісхія і Святослава і знаю, що ти, милостивий, кажеш правду! Тому бажаю прохати порфіродних, щоб виповнили заключену умову по правді божій і спасли волость, без якої ніодин грецький дромон не посміє виплисти на води Понту.

Володимир мовчав хвилину і глядів на прибитого горем катепана, наче бажав збагнути, чи у словах його щирість чи хитрощі.

— Він правду каже! — шепнув Анастас.

— Бачу це! — відповів Володимир і звернувся просто до катепана.

— Феодозіе! — сказав. — Завтра ранком із корсунської пристані виїде дромон. Я приготую його сам, а ти пішлеш тільки післанця, який передасть устно ось що: „Володимир з божої ласки князь усієї Русі домагається, щоб невіста його з усім почотом, належним його достоїнсти і силі приїхала до місяця до Корсуна. Якщо її не буде, то його рать у перших днях липня буде під

Царгородом". А сам можеш осудити, чи вона зміститься у тих двох господах, які біля церкви святого Мами веліли виставити для вас порфіродні.

— Станеться по твоїй волі, милостивий, — покорився грек, — але що буде тут з нами?

— До трьох днів самі царгородці зажадають від тебе піддачі города й я займу його! — відповів князь.

— Га! Хай буде воля Господня на нас грішних! — вдарився у груди катепан. — Але невже не найдемо помилування перед тобою? Ми ж не з власної волі...

— Нікому з вас не впаде і волос з голови, не пропаде і ногать із кишені! Не стану ж я руйнувати своєї волости!

*

Коли другої днини корсунські жінки та челядь купців і вояків бажала набрати води на страву, показалося, що у проводах нема ані краплинки. А що на весь город був тільки один доплив, то й відразу бракло води у всьому городі. Днину або дві можна ще було видержати при помочі дощівки, яка залишилася після останньої бурі у заглибинах поземелля, та відтак не було вже ніякої змоги роздобути води, потрібної до пиття. З безхмарного неба лилася тільки жара земля репалася від засухи, а розпалене каміння аж пекло від дотику. Дивним дивом терпіли від цього найбільше не корсуняни і не вояки, а саме

царгородські купці, які привикли мати у своїх домівках багато води та холоду. Вони перші зрозуміли, що обороні приходить кінець, тож коли стратегія зясували їм безвихідне становище города, вони вже не противилися піддачі.

Оттак увійшов Володимир у Корсунь не по трупах, а мирно. За ним увійшло до міста тільки дві тисячі киян, тобто дружини обидвох Олешичів, пристань обсадили Мстислав та Стенята, інші розложилися широко табором довкола заливу. Князь заняв майно всіх царгородських дуків, яке було в городі і велів воеводам розділити між рать разом із набором фльоти, здобутої при першому наступі. Зате заборонив під карою смерти посягати по життя, свободу чи майно городян. Усі втрати, яких мешканці зазнали через грабіж будинків і шкоди у пристані, приказав винагородити. Після цього наказав старшому Олешичеві прийняти присягу від усіх на ймення царівни Анни.

*

Одної погідної, ясної днини від південного заходу наче білі птахи, показалися два дромони зі золотими емблемами імператорів на щоглах.

У Корсуні вдарили в усі дзвони.

Увечір за весільним бенкетом Володимир мав першу нагоду промовити слово до своєї дружини Анни:

— Невже ж це правда, — що сказав Скілос у Києві, немов би ти воліла чернечу келію від мого двора?

— Ні, Володимире, — відповіла царівна просто й без надуми. — Я не бажала цього навіть на хвилину. Мої брати наказали вивести мене у Хальдекон і пильнувати, як бранку. Аж твій похід визволив мене. Спасибі.

І князь відповів схвильовано:

— А мої всі діла це похвальна пісня зложена тобі в поклони!

З М І С Т

ТОМ I

	стор.
На зорі	7
Минуле й майбутнє	16
Воля князя	30
Варязька кров	44
Хрести	58
Свідок злочину	73
За ласку царівни	92
Битва	103
Хрестовий знак	115
Анна	122
Леви й гадюки	135
Остання ніч над Босфором	155
Царівна	164

ТОМ II

	стор.
Земське та дружинне боярство	5
Дух коваля Велянда	17
Подвійна зрада	30
Ворожбит	38
Придане Мирослави	45
Погром	56
Пізні цвіти	66
Конунг Свен	74
Слово Добрині	85
Буря у глечику	94
За Київ	103
За руку дівчини	119
Передсмертне признання	128
Слава князеві!	144
Нова віра	151
Прощання	157
Під Корсунем	163
Похвальна пісня	173

ДОСІ ВИЙШЛИ У БІБЛІОТЕЦІ „ДІЛА“:

1. Улас Самчук: „Віднайдений рай“, — новелі.
2. Софія Яблонська: „З країни опію та рижу“ (Кількадесятъ ілюстрацій).
3. Барбе Д'Оревілі: „Чортиці“, переклав М. Рудницький.
4. Бальзак: „Чародійна шкіра“, переклав В. Софронів.
5. і 6. Ольга Кобилянська: „Апостол черні“, повість, (2 томи).
7. і 8. Василь Масютин: „Два з одного“, повість (2 томи)
9. Ірина Вільде: „Бе восьма“, повість (вичерпане).
10. Кнут Гамсун: „Під осінніми зорями“, повість переклав І. Ставничий.
11. В. Будзиновський: „Як чоловік зійшов на пана“.
12. Володимир Бірчак: „Золота скрипка“.
13. Сальваторе Фаріна: „Любов оповита брехнею“ перекл. М. Островерха (повість і новелі).
14. Юрій Косач: „Клубок Аріядни“, новелі. — (Літерат. нагорода Т-ва письменників і журналістів за р. 1937).
15. Іван Зубенко: „Квітка на багні“, повість.
16. Богдан Лепкий: „Три портрети“, (Франко — Стефаник - - Оркан).

17. Федір Дудко: „Дівчата очайдушних днів“.
18. „Чорна Індія Молодої Музи“ (В. Бірчак, П. Карманський, Б. Лепкий, В. Пачовський, С. Твердохліб, Г. Хоткевич, С. Чарнецький, О. Шпитко, М. Яцків). Новелі, з передмовою М. Рудницького.
19. Ілько Боршак: „Наполеон і Україна“. З невідомих документів із тогочасними ілюстраціями. Передмова проф. Едварда Дріо. — (Літерат. нагорода Т-ва письменників і журналістів за р. 1937).
20. Юрій Косач: „Чад“, повість.
21. Михайло Посацький: „Греція — усміх життя“. З 20 ілюстраціями.
22. Богдан Лепкий: „До Зарваниці“.
23. Гергард Геземан: „Утеча“, повість.
24. Олена Цегельська: „Гануська йде до міста“ повість.
25. і 26. Юліян Опільський: „Ідоли пануть“ історична повість із часів Володимира Великого. (2 томи).

8768/31

BIBLIOTEKA
NARODOWA

517819